

## KRONIEK 1988

### Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1988

Lidie Koeneman, Ida Noomen en Gerrit Voerman

#### 1. inleiding

Gold 1987 als een rustig jaar voor politieke partijen, 1988 verliep nog rustiger. Het politieke leven werd voornamelijk beheerst door parlementaire enquêtes en persoonlijke 'affaires'. Verscheidene partijen zetten intussen de interne discussie over ideologische uitgangspunten voort. Bij sommige wierpen de Europese verkiezingen van 1989 een schaduw vooruit.

In deze kroniek worden de activiteiten van alle in Eerste en Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen beschreven, voor zover die activiteiten buiten het parlement plaats grepen. Handelingen van ministers en volksvertegenwoordigers worden immers elders al gedocumenteerd.

Voor dit artikel werden de volgende bronnen geraadpleegd:

- knipsels uit de dagbladen *NRC Handelsblad*, *Trouw* en *De Volkskrant*; deze knipsels worden dagelijks vergaard en geordend voor het knipselarchief van het DNPP;
- partijdocumenten: brochures, partijbladen en congresstukken, eveneens op het DNPP verzameld.

Voordat de gebeurtenissen binnen de verschillende partijen aan de orde komen, worden enkele politieke hoofdmomenten uit 1988 kort belicht.

#### 2. hoofdmomenten

##### *parlementaire enquête bouwsubsidies*

Op 8 maart 1988 verscheen het eindrapport van de parlementaire enquêtecommissie bouwsubsidies. De commissie, onder voorzitterschap van het PvdA-Kamerlid K. de Vries, was ingesteld om enkele subsidieregelingen voor de volkshuisvesting te onderzoeken. Aanleiding hiertoe waren berichten over een vermeende miljoenenfraude met overheidssubsidies door particuliere beleggers in de woningbouw. In het rapport werd de beschuldigende vinger geheven in de richting van het ministerie van

Volkshuisvesting. Niet alleen topambtenaren, ook oud-bewindslieden hadden gefaald, zo stelde de commissie na een ruim een jaar durend onderzoek vast. Ex-staatssecretaris Brokx (CDA) werd verweten de beleggers te weinig te hebben gecontroleerd; ex-minister Gruyters (D66) werd vanwege zijn te ruime toepassing van de regels van 'ontoelaatbaar handelen' beticht. Ook de Tweede Kamer deelde mee in de kritiek; het parlement zou in zijn controlerende functie tekort zijn geschoten. Fraude op grootscheepse schaal was door de commissie niet ontdekt; "over de vraag wat wel en niet was toegestaan ... heeft het departement een zodanige onduidelijkheid laten bestaan, dat grote voorzichtigheid is geboden wanneer men gebruikers van de regelingen terzake laakbaar gedrag verwijt".

### *parlementaire enquête paspoortzaak*

Amper was de inkt van het rapport van de bouwcommissie droog, of de Tweede Kamer ging over tot een nieuwe parlementaire enquête. Ditmaal was het object van onderzoek de besluitvorming rond de totstandkoming van het nieuwe fraudebestendige paspoort. De order voor de produktie hiervan was in 1986 door het ministerie van Buitenlandse Zaken gegund aan fabrikant KEP. Dit bedrijf bleek echter niet in staat tijdig een deugdelijk paspoort te vervaardigen. De op initiatief van PvdA en VVD in mei ingestelde enquêtecommissie onder leiding van Hermans (VVD), presenteerde op 29 augustus haar bevindingen. In het rapport werd het beleid van Van Eekelen (VVD) - toen minister van Defensie, maar vanaf 1982 tot 1986 als staatssecretaris van Buitenlandse Zaken verantwoordelijk voor het paspoort - en dat van zijn opvolger Van der Linden (CDA) als 'gebrekkig, chaotisch, onvoldoende en nalatig' betiteld. Bestuurlijk gezien hadden de twee bewindslieden het laten afweten. Van Eekelen had onvoldoende leiding gegeven; Van der Linden werd verweten dat hij de Kamer onjuiste informatie had verstrekt. De ambtenaren van Buitenlandse Zaken kregen ook een veeg uit de pan; zij werden van slecht management beticht. Gevolg van dit alles was dat de Staat in een zeer ongunstige positie tegenover paspoortfabrikant KEP verkeerde, hetgeen belangrijke financiële risico's kon inhouden.

De positie van Van Eekelen en Van der Linden was door het vernietigende oordeel dat de enquêtecommissie over hen had gevelde, bijzonder wankel geworden. Ook vanuit hun eigen partijen groeide de druk op hen om op te stappen. Na enige aarzelingen gaven de beide bewindslieden hieraan gehoor: Van Eekelen diende op 6 september zijn ontslag in als minister van Defensie; Van der Linden volgde enkele dagen later. Als nieuwe minister van Defensie werd mr. drs. F. Bolkestein benoemd; mr. B.J. baron Van Voorst tot Voorst werd de nieuwe staatssecretaris van Buitenlandse Zaken.

Met het heengaan van Van Eekelen en van Van der Linden was de kous echter nog niet af. In het Kamerdebat over het enquêterapport dat eind september werd gehouden, stonden minister van Buitenlandse Zaken Van den Broek en minister-president Lubbers lijnrecht tegenover de Tweede Kamer, die zich - in tegenstelling tot de regering - in het algemeen kon vinden in de bevindingen van de commissie. Door te dreigen met een kabinetscrisis wist Lubbers te bereiken dat de beide regeringspartijen CDA en VVD inbonden. De paspoortkwestie was daarmee evenwel niet van het politieke toneel verdwenen; voorlopig bleef zij een blok aan het been van minister Van den Broek.

#### *verandering Burgerlijk Wetboek*

In maart werd door de Eerste Kamer de wet "tot wijziging van enige bepalingen over verboden rechtspersonen" aangenomen. Aanleiding tot de wetswijziging was een niet tot algehele tevredenheid stemmende rechterlijke uitspraak over de Nederlandse Volksunie in 1978, waarbij de partij weliswaar verboden werd verklaard, maar niet ontbonden. De recente wetswijziging betreft de artikelen 15 en 16 van het Burgerlijk Wetboek. De aanpassing betekent dat een rechter gehouden is over te gaan tot verbod en vervolgens ontbinding van rechtspersonen, wanneer deze zouden handelen in strijd met de openbare orde. Hiermee is aan de rechterlijke macht een instrument gegeven waarmee ook tegen politieke partijen zou kunnen worden opgetreden. Voor een uitvoerige beschouwing over deze problematiek zij men verwezen naar de in dit *Jaarboek* opgenomen recensie van H. Fernandes Mendes van het onlangs verschenen proefschrift van J.A.O. Eskes, *Repressie van politieke bewegingen in Nederland*.

#### *de affaire Rost van Tonningen*

In september 1987 werd door vijf Kamerleden van PvdA, VVD en PPR een initiatief-wetsvoorstel ingediend dat stopzetting beoogde van het pensioen dat de weduwen van de NSB-Kamerleden Rost van Tonningen en De Marchant et d'Ansembourg genoten. Het ontwerp ontmoette van verschillende zijde kritiek. Zo stelde de Raad van State in zijn advies dat het te zeer op gelegenheidswetgeving leek. Bij de behandeling in september in de Tweede Kamer bleek het wetsvoorstel niet op de benodigde tweederde meerderheid te kunnen rekenen; met 70 stemmen tegen en 68 voor werd het verworpen. "Hiermee komt een einde aan een historisch debat", aldus het PvdA-Kamerlid Stoffelen, één van de initiatiefnemers.

### *tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen*

Op 30 november werden in verband met gemeentelijke herindelingen in westelijk Utrecht en in twee plaatsen in Gelderland gemeenteraadsverkiezingen gehouden. In de nieuwe Utrechtse gemeenten boekte de VVD verlies. D66 daarentegen, dat niet overal met een eigen lijst uitkwam, incasseerde stemmenwinst, ook in Gelderland. Over de hele linie bleven CDA en PvdA zowel in Utrecht als in Gelderland gelijk.

### **3. ontwikkelingen binnen de afzonderlijke partijen**

Hieronder worden de in de Staten-Generaal vertegenwoordigde partijen in alfabetische volgorde behandeld. Eerst volgt echter een overzicht van het ledental van elke partij, op 1 januari 1988 of daaromtrent, volgens opgave van de partijsecretariaten.

*Tabel I* Ledental per 1 januari 1988.

|      |         |
|------|---------|
| CDA  | 127.046 |
| CPN  | 6.500   |
| D66  | 8.700   |
| GPV  | 13.512  |
| PvdA | 101.019 |
| PPR  | 5.901   |
| PSP  | 4.992   |
| RPF  | 7.819   |
| SGP  | 22.235  |
| VVD  | 76.282  |

#### **Christen Democratisch Appel (CDA)**

Evenals vorig jaar besteedde het CDA veel aandacht aan interne zaken: discussie over de wenselijkheid van een op het bedrijfsleven geschoeid personeelsbeleid binnen de partij, het verbeteren van de interne organisatie en het verder gestalte geven aan de uitwerking van de "verantwoordelijke samenleving".

Een kabinetscrisis dreigde in juni even toen de coalitiepartners met elkaar in conflict kwamen over de herstructurering van de volksgezondheid en het zogenaamde "WIR-lek". De verhouding tussen CDA-fractie en kabinet kwam in maart onder spanning te staan toen de fractie vast bleef houden aan haar bezwaren tegen de bezuinigingen op de sociale zekerheid. Pas toen het kabinet op een aantal punten concessies had gedaan keerde de rust terug. Binnen de regering zelf zorgde minister Deetman (Onderwijs) voor opschudding toen hij in april in een inter-

view met het dagblad Trouw zei dat het regeerakkoord tussen CDA en VVD in de praktijk onwerkbaar zou zijn door de afspraak dat de ministers tegenvallers op hun begroting zelf moesten opvangen. Later erkende hij in ministerraad en Tweede Kamer dat hij zich ongelukkig had uitgelaten. Zijn uitspraken hadden voor hem verder geen directe gevolgen.

### *partijraden*

De partijraad kwam tweemaal bijeen in 1988. Op 4 juni stond de afronding van de discussie over de "verantwoordelijke samenleving" centraal, dat wil zeggen: beperking van de rol van de overheid en het geven van grotere verantwoordelijkheden aan maatschappelijke organisaties en aan de burgers. Begin mei had partijvoorzitter W. van Velzen de eindversie van de nota *De verantwoordelijke samenleving* gepresenteerd, waarin de discussies binnen de afdelingen verwerkt waren. Een opvallende conclusie van het rapport was dat de kinderbijslag de komende jaren zodanig verhoogd moest worden dat deze een substantiële bijdrage zou vormen in de kosten van het levensonderhoud van kinderen. Hiervoor zou een uiteindelijke verdubbeling van het bedrag nodig zijn. De partijraad discussieerde 's morgens in deelraden met een besluitvormend karakter over de nota en een ontwerp-resolutie van het partijbestuur, die op een aantal belangrijke punten nog werd aangevuld. Zo wilde men nog eens nadrukkelijk vastgelegd zien dat het een essentiële taak van de overheid blijft een schild te vormen voor de zwakken in de samenleving en besloot men na langdurige discussie dat er in de resolutie geen voorbeelden van kwetsbare groepen opgenomen moesten worden. De aldus gewijzigde resolutie werd 's middags in een plenaire zitting zonder veel discussie aangenomen. Daarnaast stemde de partijraad in met een resolutie van het Christen Democratisch Jongeren Appèl (CDJA), waarin aandacht werd gevraagd voor mensen die in een financieel benarde positie verkeerden; en met een resolutie van de kamerkring Overijssel, waarin het belang van de verantwoordelijke samenleving op milieugebied werd benadrukt. De aangenomen resoluties zouden mede als uitgangspunt dienen voor het verkiezingsprogramma 1990-1994 en het nieuwe model gemeente- en provincieprogram.

Twee andere besluiten van de partijraad die de aandacht trokken, betroffen Zuid Afrika en de studiefinanciering. De afgevaardigden ondersteunden een resolutie van het bestuur die beoogde dat Nederlandse paspoorthouders in Zuidafrikaanse krijgsdienst de Nederlandse nationaliteit zou worden ontnomen. Verder sprak de partijraad zich uit voor een resolutie van het CDJA en de kamerkring Leiden die zich kantte tegen het voornemen van CDA-minister Deetman van Onderwijs om de aanvullende beurs af te schaffen. Het onderwijs in een verantwoordelij-

ke samenleving diende te allen tijde voor iedereen financieel toegankelijk te blijven.

De rede van Lubbers tot de partijraad zorgde voor politiek vuurwerk. Hij dreigde coalitiepartner VVD met een kabinetscrisis indien deze zich zou blijven verzetten tegen een nieuwe structuur van de volksgezondheid. Hij zei niet te hopen "dat het CDA alleen hiermee door moet gaan. Maar als het moet, moet het". Bovendien verweet hij de VVD-fractie zich te hebben misdragen in het kamerdebat over het zogenaamde "WIR-lek" (de voorkennis die er bij het bedrijfsleven bestond dat de Wet op de Investeringsrekening zou worden afgeschaft). Lubbers bestempelde in zijn toespraak het optreden van de VVD als "politiek vandalisme". Hij voelde zich in zijn politieke integriteit aangetast door de suggestie van de VVD dat hij persoonlijk zou hebben bijgedragen aan het uitlekken van de informatie. Er moest enkele dagen na de partijraad een spoeddebat in de Tweede Kamer aan te pas komen om de verhouding tussen VVD en CDA weer enigszins te normaliseren. VVD-fractieleider J. Voorhoeve was van mening dat Lubbers streed tegen een "hersenschim". Hij noemde de hele kwestie "allemaal piepschuim". Lubbers maakte in zijn rede tot de partijraad ook bekend dat hij zich weer beschikbaar stelde als lijsttrekker voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1990. Ook fractievoorzitter B. de Vries sprak de afgevaardigden toe. In zijn rede waarschuwde hij het CDA het concept van de verantwoordelijke samenleving niet overhaast in te voeren. Hij beriep zich daarbij op de denkbeelden van de Engelse politicus en filosoof Edmund Burke (1729-1797), grondlegger van het conservatisme, die schreef dat "woede en razernij in een half uur meer omver kunnen werpen dan omzichtigheid en vooruitziend overleg in een eeuw kunnen opbouwen" (*CDA-krant*, 1988, nr. 4, p. 8).

Op de partijraad van 12 november in Ede kwam De Vries uitgebreider op dit onderwerp terug. In zijn rede keerde hij zich tegen de neiging van het CDA het idee van de "verantwoordelijke samenleving" tot ideologie te verheffen. Men zou dan volgens hem dezelfde fout maken als de socialisten en liberalen, die met hun streven naar een nieuwe ideologie in een crisis belandden. Bovendien kritiseerde hij de ongebreidelde verwachtingen die zijn partij koesterde over de nieuwe rol van de "maatschappelijke instellingen". Hij waarschuwde ervoor dat deze zich zouden kunnen ontwikkelen tot "semi-ambtelijke bureaucratieën, die zich over alles zorgen moeten maken behalve over hun eigen voortbestaan". Volgens commentaren in de pers doelde De Vries op een stroming in de partij waarvan voorzitter Van Velzen en directeur Oostlander van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA vertegenwoordigers waren. Zo had Van Velzen al gesproken over een "complete transformatie" van de maatschappij om het ideaal van de verantwoordelijke samenleving te

bereiken. Op deze partijraad lagen twee resoluties ter tafel. Beide waren het resultaat van discussies binnen de partij. De eerste ging over ouderenbeleid. Met algemene stemmen namen de afgevaardigden een resolutie aan, waarin de partijcommissie die het verkiezingsprogramma moest opstellen werd opgeroepen te onderzoeken of de AOW in de toekomst net zoveel kon stijgen als de CAO-lonen. In ieder geval zou de AOW waardevast moeten worden. Ook besloot men de maximumleeftijd voor vertegenwoordigende functies, zoals vastgelegd in de statuten, af te schaffen. De partijraad nam ook een resolutie over ontwikkelings-samenwerking aan, waarin gepleit werd voor de instelling van een partij-orgaan -vergelijkbaar met de Evert Vermeer Stichting van de Partij van de Arbeid- dat zich zou moeten bezighouden met ontwikkelingssamenwerking en vermaatschappelijking. Bij het laatste diende gedacht te worden aan activiteiten van medefinancieringsorganisaties, sociale partners en andere niet-gouvernementele organisaties. De afgevaardigden kozen verder Europarlementariër Jean Penders als lijsttrekker bij de verkiezingen van het Europees Parlement in juni volgend jaar. Lubbers ging in zijn traditionele toespraak aan het eind van de partijraad in op het PvdA-alternatief voor de belastingvoorstellen van het kabinet ("het plan-Oort"). Hij noemde de PvdA-plannen weliswaar goedkoper, maar ook minder eenvoudig en minder rechtvaardig. Volgens een reactie van de Partij van de Arbeid baseerde de premier zich echter op verkeerde gegevens. Verder maande hij in zijn rede de politie tot terughoudendheid bij haar acties tegen het regeringsbeleid.

#### *verwante organisaties*

Het Vrouwenberaad kwam in mei in conflict met de CDA-fractie in de Tweede Kamer. De fractie wilde tegen de zin van de CDA-vrouwen abortus niet opnemen in de verplichte basisverzekering tegen ziektekosten ("het plan Dekker"), die in 1992 zou moeten ingaan. De Kamerleden Lansink en Laning-Boersema (specialisten op het gebied van de gezondheidszorg) meenden dat abortus en sterilisatie, evenals de pil en in vitro fertilisatie (reageerbuisbevruchting) thuishoorden in het aanvullende, niet-verplichte pakket. De CDA-vrouwen daarentegen vonden dat elke geboorteregeling moest worden opgenomen in de basisverzekering. Ook na overleg kwamen de partijen niet tot elkaar. De fractie week in deze kwestie overigens ook af van het standpunt van het kabinet, dat op advies van de Emancipatieraad abortus en sterilisatie wel wilde opnemen in de basisverzekering.

Op 27 februari vierde de CDA-Bestuurdersvereniging haar tienjarig bestaan in Maastricht. Lubbers sprak de feestvierders toe. Hij zag in de Bestuurdersvereniging met zo'n 4000 leden een enorm potentieel om

het hele CDA te voeden. Op 9 en 10 december hielden de bestuurders in Noordwijkerhout een besloten bijeenkomst. Ter discussie stond het rapport *Bestuurlijke vernieuwing in de verantwoordelijke samenleving*, opgesteld door een CDA-werkgroep. In grote lijnen ondersteunden de congresgangers het rapport. (zie ook onder *interne organisatie*). Het Christen Democratisch Jongeren Appèl (CDJA) hield op 28 mei een Algemene Ledenvergadering, waarop het boek *Nooit in het veilige midden: 60 jaar christen-democratisch jongerenwerk* werd gepresenteerd. De afgevaardigden kozen A. Koppejan als nieuwe voorzitter. Hij volgde H. Huibers op. Onder Huibers, die het CDJA vier jaar geleid had, steeg het ledental van 1500 naar 2500. Ook dit jaar vervulde de jongerenvereniging een horzelfunctie binnen het CDA. Ze volgde de moederpartij kritisch bij het ontwikkelen van het concept van de verantwoordelijke samenleving. De verhoging van de maximumsnelheid op snelwegen, de minimumjeugdlonen en de studiefinanciering waren onderwerpen waarover ze in aanvaring kwam met de fractie in de Tweede Kamer en met bewindslieden van het CDA.

#### *publikaties*

Begin september publiceerde het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA het rapport *Zinvol leven: een christen-democratische bijdrage aan de discussie over draagmoederschap, kunstmatige inseminatie, gift en in vitro fertilisatie*, opgesteld door een werkgroep onder leiding van prof. mr. E.M.H. Hirsch Ballin. Centraal in het rapport stond de gedachte dat voortplanting op ieders persoonlijke vrijheid berust, maar dat het niet een recht is dat door de overheid gewaarborgd dient te worden. Commercialisering van nieuwe voortplantingstechnieken zou strafbaar moeten zijn en anonimiteit van zaaddonoren zou in het belang van het kind opgeheven moeten worden. Veel kritiek kreeg de werkgroep op het feit dat ze homoseksuele paren en alleenstaanden uitsloot van de nieuwe technieken. Op een studieconferentie in november, gewijd aan het rapport, verzette ook het christen-democratisch homoberaad zich tegen deze opvatting.

In juni verscheen de nota *Op weg naar 1992*, opgesteld door een commissie onder leiding van het Tweede Kamerlid J. van Iersel. Wanneer in 1992 de binnengrenzen in Europa zouden verdwijnen zou invoering van een identificatieplicht voor iedereen onvermijdelijk worden, zo meende de commissie.

#### *interne organisatie*

In 1988 besloot de partij met een aantal maatregelen de interne organisatie te verbeteren. Het bestuur zond in februari alle 130.000 leden een



enquêteformulier, waarin werd gevraagd naar hun maatschappelijke achtergrond, kennis en belangstelling. Aan de hand van die gegevens wilde men op het partijbureau een geautomatiseerde databank opzetten. Om de privacy van de leden te waarborgen zou iedere kamerkring alleen toegang tot het bestand van de eigen regio krijgen. Aan het eind van het jaar verscheen het rapport *Bestuurlijke vernieuwing in een verantwoordelijke samenleving*, opgesteld door een werkgroep van het CDA onder leiding van G. Woertman. Volgens de auteurs moest de partij een beter personeelsbeleid gaan voeren. Meer aandacht zou besteed moeten worden aan het recruterings- en selectiebeleid voor openbare functies. Functioneringsgesprekken, liefst tweemaal per zittingsperiode, zouden moeten plaatsvinden met bestuurders op lokaal, provinciaal, nationaal en Europees niveau. Slecht functioneren zou men moeten verhelpen door bijscholing, niet herkiesbaar stellen of "outplacement" (het wegpromoveren) van politici. Bovendien zou men bij kandidaatstellingen voorrang moeten verlenen aan ondervertegenwoordigde groepen als vrouwen, jongeren en mensen uit het bedrijfsleven. Op het partijbureau zou een speciaal aan te stellen medewerker het personeelsbeleid gestalte moeten gaan geven. Tenslotte werd in het rapport ook de aanbeveling gedaan een einde te maken aan de strenge bepalingen die sinds 1980 de opeenstapeling van bestuurlijke functies in de partij verboden. Dit moest de samenwerking tussen de verschillende bestuurslagen en de interne doorstroming ten goede komen. De CDA-Bestuurdersvereniging die zich in december op een bijeenkomst in Noordwijkerhout over het rapport boog, schaarde zich in grote lijnen achter de voorstellen van de werkgroep. Volgens Van Velzen waren deze veranderingen in de interne partijcultuur nodig om te voorkomen dat de bestuurlijke stijl van het CDA niet met de tijd meeinging. Het was volgens hem echter geenszins de bedoeling de partij onder de hoede van technocratische, "snelle" managers te plaatsen. Hiermee keerde hij zich impliciet tegen kritiek vanuit het CDJA. Redacteur W. Scholten had in het decembernummer van het CDJA-blad *Perspectief* een felle aanval gedaan op de stijl van besturen van Van Velzen. Hij meende dat de partij hard op weg was een "christen-technocratische" partij te worden, waarin pragmatisme, zakelijkheid en deskundigheid ten koste gingen van evangelische bevologenheid en idealisme. Het voorstel aan het partijbestuur om het historische Abraham Kuyperhuis in Den Haag, waar het CDA zetelde, om financiële redenen van de hand te doen, zag hij als een teken aan de wand. Van Velzen had dit plan verdedigd met de toelichting dat de partij geen museum kon onderhouden.

## *verkiezingen*

In juli benoemde het partijbestuur een commissie die zich moest gaan bezighouden met het opstellen van het verkiezingsprogramma 1990-1994. Voorzitter was de bedrijfseconoom F. Werner, financieel directeur van het Academisch Medisch Centrum in Amsterdam. Volgens Van Velzen was hij een typische representant van een nieuwe generatie christen-democraten: "iemand die werkt vanuit de CDA-ideologie met een financiële invalshoek". Bovendien vond men het een voordeel dat hij niet afkomstig was uit een van de "bloedgroepen", maar rechtstreeks van het CDA lid was geworden. Hij gold binnen de partij als specialist op het gebied van de volksgezondheid. Dit onderwerp moest ook een centrale plaats gaan innemen in het nieuwe verkiezingsprogramma. De program-commissie zou 1 maart 1989 een ontwerp klaar hebben. Na bespreking in de afdelingen zou de partijraad het ontwerpprogram in het najaar van 1989 definitief moeten vaststellen.

Ook de voorbereidingen van de Europese verkiezingen in 1989 namen een aanvang. In november paste de Europese Volkspartij (de Europese christen-democraten) onder druk van het CDA haar nieuwe actieprogramma op een aantal punten aan. De partij had met name kanttekeningen geplaatst bij de paragrafen over landbouw, medische technologie en transport. In het programma nam overigens het gezinsbeleid een belangrijke plaats in. Men dacht zelfs aan de oprichting van een ministerie voor het gezin. Het congres van de EVP kwam op 8 en 9 november in Luxemburg bijeen om het actieprogramma vast te stellen. Het congres werd afgesloten met een massameeting, waarmee de EVP de verkiezings-campagne voor het Europees Parlement opende. In Nederland startte het CDA haar campagne op 21 november met een bijeenkomst in Spijkenisse.

## *personalia*

In maart werd bekend dat de post van commissaris van de koningin in Overijssel vrijkwam. Binnen de top van het CDA was de afspraak gemaakt dat de nieuwe commissaris van anti-revolutionaire huize zou zijn, omdat deze stroming binnen het CDA alleen een vertegenwoordiger had in Zeeland in de persoon van C. Boertien. De vertrekkende commissaris J. Niers was afkomstig uit de voormalige KVP. Als belangrijkste anti-revolutionaire kandidaten werden genoemd oud-Kamerlid H. de Boer (secretaris-generaal van het ministerie van WVC) en het Tweede Kamerlid mevrouw J. Kraayeveld-Wouters. Eind mei werd echter toch een voormalig KVP'er als commissaris benoemd: J. Hendriks, directeur-generaal openbaar bestuur op het ministerie van Binnenlandse Zaken. Mevrouw Kraayeveld-Wouters werd in oktober benoemd tot burgemeester van Hilversum. Het kabinet passeerde hiermee de voordracht van de

vertrouwenscommissie, die de burgemeester van Franekeradeel S. Hartkamp op die post had willen zien. Mevrouw Kraayeveld stond als tweede op de lijst. Oud-staatssecretaris van volkshuisvesting G. Brokx werd in mei geïnstalleerd als burgemeester van Tilburg. Hij had in oktober 1986 op aandringen van fractievoorzitter De Vries moeten aftreden vlak voor de parlementaire enquête bouwsubsidies begon. Zijn benoeming deed nogal wat stof opwaaien, omdat Brokx in het geheel niet voorkwam in de voordracht van de vertrouwenscommissie uit de gemeenteraad. In mei publiceerde Brokx een boek over de hele affaire rond zijn aftreden als staatssecretaris met de titel *Naschrift van een getuige*. In het boek uitte hij veel kritiek op het gedrag van De Vries.

Staatssecretaris R. van der Linden van Buitenlandse Zaken moest in september aftreden als gevolg van kritiek op zijn functioneren in de zogenaamde paspoortaffaire. Volgens het rapport van de parlementaire enquêtecommissie paspoortproject had Van der Linden het parlement onjuist ingelicht over de fraudetests op het paspoort. Nog voor het rapport in de Tweede Kamer besproken werd besloot Van der Linden onder druk vanuit de CDA-fractie zijn ontslag te nemen vanwege "de inbreuk op zijn integriteit en de buitenproportionele kritiek op zijn functioneren". Het bestuur van het CDA-Limburg, de provincie waaruit de staatssecretaris afkomstig was, bleef hem in het conflict rond zijn persoon steunen. Eind september benoemde het CDA B.J.M. baron van Voorst tot Voorst tot zijn opvolger. Van Voorst tot Voorst was topambtenaar op het ministerie van Economische Zaken, waar hij zich met name bezighield met buitenlandse economische betrekkingen. In het CDA was hij actief in de buitenland-commissie. Van der Linden kwam in november terug in de landelijke politiek. Hij volgde Kraayeveld-Wouters, die burgemeester van Hilversum was geworden, als Tweede Kamerlid op. Ook dit jaar kwam een aantal personen weer op minder aangename wijze in het nieuws. L. Duyn raakte voor de derde maal sinds hij in 1986 Tweede Kamerlid was geworden in opspraak. In februari parkeerde hij zijn auto in Utrecht op een plaats die gereserveerd was voor invaliden. Eerder was hij al in aanraking gekomen met politie en justitie na het onwettig gebruik van de zogenaamde geboortekrik bij de verlossing van een kalf en na het rijden onder invloed. Ondanks de eis van het CDJA dat hij nu moest opstappen als Kamerlid, mocht hij aanvankelijk van de CDA-fractie blijven. In april nam hij echter zelf ontslag. Mevrouw A. Baas-Jansen, actief in het CDA Vrouwenberaad en van anti-revolutionaire huize, volgde hem op in de Tweede Kamer. Ook de burgemeesters A.G. Smallenbroek van Smallerland en S. Faber van Hoogeveen raakten eind september in opspraak doordat ze betrokken raakten bij een handgemeen tijdens een nachtelijke escapade in Zwolle. Na een onderzoek van de rijksrecherche besloot minister Van Dijk van Binnenlandse Zaken dat beide burgemeesters in functie mocht-

ten blijven omdat hij het gebeurde "te futiel, te miezerig" vond. Wel kregen ze een berisping omdat zij het openbare ambt dat ze bekleedden in opspraak hadden gebracht. Voor Faber was hiermee de kous af. De gemeenteraad van Hoogeveen was hem steeds blijven steunen. Voor Smallenbroek lag de zaak echter anders. Als burgemeester van Smallingerland had hij al een aantal conflicten met gemeenteraad, wethouders en politici achter de rug. Na de affaire in Zwolle was voor de fractievoorzitters van de gemeenteraad de maat vol en zegden ze het vertrouwen in Smallenbroek op. Een besluit van de raad dat men niet langer wilde samenwerken met de burgemeester legde Smallenbroek, daarbij gesteund door Gedeputeerde Staten van Friesland, ter vernietiging voor aan de Kroon. Van Dijk kwam voor een juridisch dilemma te staan: als hij Smallenbroek zou ontslaan zou dit het instituut van de benoemde burgemeester op de helling kunnen zetten. Een gemeenteraad zou dan immers bij machte zijn de door de Kroon benoemde burgemeester naar huis te sturen. Uiteindelijk besloot Smallenbroek zelf begin december tot opluchting van alle betrokkenen per 1 januari 1989 ontslag te nemen. Oud-burgemeester van Alkmaar C. Roozmond (PvdA) werd waarnemend burgemeester van Smallingerland.

### **Communistische Partij van Nederland (CPN)**

1988 was voor de CPN een jaar van licht herstel. De leegloop van de partij was minder groot dan het aantal nieuwe leden dat toetrad. Volgens in oktober door het NIPO gehouden opiniepeilingen zou de CPN, die sinds 1986 uit de Tweede Kamer verdwenen was, zelfs kunnen rekenen op twee zetels. Op een drukbezochte manifestatie ter gelegenheid van het 70-jarig bestaan van de CPN toonde partij-voorzitster Elli Izeboud zich dan ook optimistisch over de toekomst.

#### *partijbijeenkomsten*

Ongetwijfeld één van de oorzaken van het herstel van de CPN was een ledenwerfcampagne, die van start ging op een landelijke partijconferentie op 27 maart in Amsterdam. De campagne zou zeven maanden duren en worden afgesloten op de manifestatie ter gelegenheid van het 70-jarig bestaan. Onder het motto "7 x 70" was het de bedoeling de partij elke maand met 70 nieuwe leden te verblijden. Izeboud sprak de conferentie toe. In haar toespraak toonde ze zich verheugd dat nieuwe, voornamelijk jonge leden toetraden tot de partij. Zij stelde zich nu als taak de CPN opnieuw zichtbaar te maken. Naast het versterken van partij en Waarheid besloot de conferentie onder andere de oppositie tegen het beleid van de regering te versterken; vredeskrachten te organiseren gericht op het stoppen van de modernisering van de kern-

bewapening en steun te mobiliseren voor de anti-apartheidsbeweging. De manifestatie ter gelegenheid van het 70-jarig bestaan in de Meervaart te Amsterdam op 30 oktober kreeg veel aandacht in de pers. Men constateerde dat de manifestatie zeer goed bezocht was en dat de partij blijkbaar over het ergste dieptepunt heen was. Izeboud benadrukte in haar feestrede dat de manifestatie niet was belegd om terug te blikken in het verleden. Ze ontkwam daar natuurlijk toch niet aan, maar ze constateerde wel: "Een rijke geschiedenis staat niet garant voor een rijke toekomst" en vroeg zich af: "Is in die toekomst een plaats voor een politieke partij als de onze?" Zij meende dat de tradities en doelstellingen van de partij aansporen om door te gaan. In haar rede riep Izeboud de vredesbeweging op weer in verzet te komen, nu de NAVO de korte afstands-kernwapens in Europa wilde gaan moderniseren. Zij viel fel uit naar minister Bolkestein van Defensie, die zich op een bijeenkomst van NAVO-ministers in Scheveningen een fervent voorstander van deze modernisering had getoond.

### *De Waarheid*

Begin januari ontstond opnieuw een conflict binnen de redactie van het dagblad *De Waarheid*. Evenals in vorige jaren waren bezuinigingen en inhoud van de krant de directe aanleiding. Een stuurgroep had een stringent bezuinigingsplan opgesteld dat onder andere een aanzienlijke personeelsinkrimping behelsde. Bovendien vond men het "nodig over te gaan tot extra inspanningen om de partij te motiveren tot werving, ook via de inhoud van de krant" (*CPN-Ledenkrant* 1988, nr. 1, p. 4). De meerderheid van de redactie en de medewerkers vond de voorstellen een onaanvaardbare aantasting van haar redactionele verantwoordelijkheid en stapte op. De redacteuren zagen in het plan een poging om van *De Waarheid* weer een partijkrant te maken. Kort daarna nam ook hoofdredacteur Paul Wouters, die al twee maanden met ziekteverlof was, ontslag. Volgens Wouters was gebleken dat de partijleiding, die een noodredactie had samengesteld van oud-gedienden er inderdaad op uit was om *De Waarheid* weer om te vormen tot partijkrant. De meerderheid van de redactie en Wouters hadden zich de afgelopen jaren er juist voor ingespannen van de krant "een communistisch dagblad voor heel links" te maken. Na Bart Schmidt en Constant Vecht was Wouters de derde hoofdredacteur in vijf jaar die ontslag nam. Het partijbestuur besloot half januari om door te gaan met het uitgeven van *De Waarheid* als dagblad en daar ook de maatregelen voor te treffen "zowel wat betreft de ingrijpende bezuinigingen, als wat betreft het vergroten van de werfkracht" (*CPN-Ledenkrant* 1988, nr. 1, p. 5). Tevens besloot men een commissie in het leven te roepen die moest gaan bemiddelen tussen de verschillende partijen in het conflict. Begin maart bracht de commis-

sie, die bestond uit Harry van den Berg, Joop Mantel en Rieme Wouters, verslag uit aan het dagelijks bestuur. De commissie constateerde dat na het uitbreken van het conflict de verhoudingen tussen de verschillende partijen verder waren verslechterd door het publiekelijk stellingnemen over de kwestie in de pers. De commissie slaagde er echter niet in haar eigen pretentie van bemiddeling waar te maken en draaide die dan ook terug naar "het scheppen van duidelijkheid". Toch was zij van mening dat de meningsverschillen niet van dien aard waren dat een zakelijke politieke discussie onmogelijk was. In maart benoemde het bestuur van de Stichting Bepenak, de uitgeefster van *De Waarheid*, Frank Biesboer tot nieuwe hoofdredacteur.

### *subsidieëring wetenschappelijk en vormingswerk*

Toen in mei 1986 de CPN alledrie haar zetels in de Tweede Kamer verloor kwam daarmee ook een eind aan de overheidssubsidieëring van haar wetenschappelijk bureau, het IPSO, en van vormings- en scholingsactiviteiten. In maart schreef het voormalig Tweede Kamerlid Marius Ernsting een brief aan de Tweede Kamer waarin hij vroeg een eind te maken aan de regel dat alleen in de Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen in aanmerking kwamen voor subsidie. In de Eerste Kamer was de CPN immers nog wel met een zetel vertegenwoordigd. Bij zijn verzoek speelde niet alleen eigenbelang mee maar ook het principiële argument dat Tweede en Eerste Kamer gezamenlijk de Staten-Generaal vormen. Daarom zou een zetel in één van beide Kamers voldoende moeten zijn voor subsidie. Zijn brief kwam aan de vooravond van de behandeling van een nieuwe wet op de subsidieëring van politieke instituten. In dit wetsvoorstel bleef de financiële ondersteuning voorbehouden aan partijen met een vertegenwoordiging in de Tweede Kamer. Minister van Dijk (Binnenlandse Zaken) verdedigde eind april zijn voorstel tijdens de behandeling in de Tweede Kamer met het argument dat juist de Tweede Kamer bij uitstek een afspiegeling vormde van het draagvlak dat een partij in de samenleving had. Begin mei werd het voorstel met steun van CDA en VVD aangenomen. Een wijzigingsvoorstel van de PvdA werd verworpen. Begin november verzette de voltallige Eerste Kamer zich echter tijdens de behandeling van het wetsvoorstel heftig tegen de ideeën van Van Dijk. De senatoren legden vooral de nadruk op de eenheid van de Staten-Generaal. Bovendien waren ze van mening dat de samenstelling van de Eerste Kamer op dit moment een actuelere stand van de machtsverhoudingen opleverde dan die van de Tweede Kamer. Toen Van Dijk onverkort vasthield aan zijn voorstel schortte de Eerste Kamer de afhandeling ervan voorlopig op.

### *ontwerp-statuten*

Reeds lang was in de partij een discussie gaande om tot verandering van de statuten te komen. Redenen voor wijziging waren dat de bestaande statuten niet voldeden aan de eisen van het verenigingsrecht en dat een aantal artikelen op gespannen voet stond met het nieuwe partijprogramma van 1984. Na veel discussie in de partij legde een statutencommissie bestaande uit Salome Bentinck, Ina Brouwer, Kees Hulsman en Kees IJmker het partijbestuur ontwerp-statuten en huishoudelijk reglement voor met een volledig nieuwe tekst. De meest opvallende veranderingen waren:

- regeling van een beroepsrecht voor leden en het instellen van een beroepscommissie;
- begrippen als "onvoorwaardelijke uitvoering van partijbesluiten" en "verbod van fractievorming" werden geschrapt;
- regeling van de positie van aparte groepen en overlegvormen binnen de partij (vrouwen, potten/flikkers, zwarten en dergelijke).

De in een vorig ontwerp voorgestelde districtenraad (een soort partijraad) kwam in dit ontwerp niet terug, omdat het bureaucratisering in de hand zou werken. Het partijbestuur stemde in met ontwerp-statuten en reglement en besloot ze voor te leggen aan het 31ste congres op 7, 8 en 9 april 1989.

### *publikaties*

In oktober publiceerde de CPN het kernpuntenprogramma *Manifest voor een werkelijk sociale politiek*. Met dit program wilde de CPN zich voorbereiden op de Tweede Kamerverkiezingen in 1990. Een aantal opvallende punten eruit: verhoging van het minimumloon met vijftien procent; een nationaal fonds voor werkgelegenheidsprojecten; drastische aanpak van de verzuring van het milieu en een speciale officier van justitie voor de bestrijding van discriminatie.

Ina Brouwer, voormalig fractievoorzitster van de CPN in de Tweede Kamer, publiceerde in 1988 haar boek *Tussentijds: beschouwingen over politieke vernieuwing*. Haar meest opzienbarende voorstel tot organisatorische vernieuwing was wel dat de CPN bij de eerstvolgende Kamerverkiezingen samen met PPR en PSP een parlementaire kiesvereniging zou moeten vormen. Ook niet partij-gebonden personen zouden kandidaat moeten staan. Marcus Bakker schreef in een recensie van Brouwers' boek dat het denkbeeld van een kiesvereniging hem wel aansprak, maar dat de discussie breder gevoerd moest worden dan alleen in klein-linkse kring (*CPN-Ledenkrant* 1988, nr. 6, p. 4).

## *voorbereiding Europese verkiezingen 1989*

In september droeg het partijbestuur Nel van Dijk (lid van het Europees Parlement) en Anne de Boer voor als kandidaten voor de kop van de lijst van het Groen Progressief Akkoord (GPA), het samenwerkingsverband van CPN, PPR, PSP en Groene Partij Nederland.

In november stemde het bestuur in met het akkoord dat bereikt was tussen de onderhandelingsdelegaties van de partners in het GPA over de kandidatenlijst, de nieuwe naam "Regenboog" en het verkiezingsprogramma. Kritische kanttekeningen plaatste men bij de "nogal negatieve" motivering voor verbreding van het samenwerkingsverband met onafhankelijken. Hoofdpunten van de inzet van de CPN bij de verkiezingen zouden onder andere zijn: "Een schone EG" (gezamenlijke aanpak milieuvervuiling); "Een vredelievende EG" (geen Europese atoommacht en militaire integratie); "Een EG zonder discriminatie" (gezamenlijk optreden tegen racisme, fascisme en discriminatie) (*CPN-Ledenkrant* 1988, nr. 8, p. 3).

## **Democraten 66 (D66)**

"D66 is veranderd. De rebellenclub is reeds lang verleden tijd", aldus journalist Mark Kranenburg in het *NRC Handelsblad* van 12 november. Het jaar 1988 leek lange tijd het beeld van D66 als een wat bezadigde partij te bevestigen. De partij congresseerde tweemaal, over de verkeersproblematiek en het ouderenbeleid, zonder dat er harde noten werden gekraakt. De deining in november over het lijsttrekkerschap bij de Europese verkiezingen kwam voor velen dan ook als een donderslag bij heldere hemel.

## *congressen*

D66 hield in 1988 twee congressen. De zesenvestigste algemene ledenvergadering werd op 5 en 6 februari in Amersfoort gehouden en stond in het teken van het ouderenbeleid. In de pers trok de politieke rede van Van Mierlo echter de meeste aandacht, vooral door de ongezouten kritiek die de leider van de Tweede Kamerfractie van D66 op de VVD leverde. "Het beeld in de VVD wordt overheerst door een poging om door middel van een drietrapsraket de partij naar rechts te schieten". Volgens Van Mierlo zou de VVD door het verschijnen van achtereenvolgens de discussienota *Liberaal Bestek* en het rapport *Liberalisme* van de Teldersstichting en door uitspraken van Wiegel tijdens de viering van het 40-jarig bestaan van de VVD "rechtser dan ooit" worden. Van Mierlo bezag deze ontwikkeling met gemengde gevoelens: partijpolitiek gezien kon D66 alleen maar profiteren van een naar rechts opschuiven-



de VVD, maar de door hem vurig gewenste coalitie met PvdA en VVD raakte er steeds verder door uit het zicht. In een reactie noemde VVD-fractieleider Voorhoeve de aanval van Van Mierlo "uiterst voorbarig" en "onterecht" .

Op 29 oktober hield D66 haar najaarscongres, hoofdzakelijk gewijd aan de verkeersproblematiek. Ter voorbereiding had het hoofdbestuur in mei de discussienota *Richting voor verkeer en vervoer* doen verschijnen. In de nota wordt aan het openbaar vervoer prioriteit gegeven en een selectief autobeleid bepleit. Met het beslispunt dat de overheid de subsidiëring van de exploitatielasten van het openbaar vervoer stopzet, kon het congres zich niet verenigen. In de speech van politiek leider Van Mierlo viel ten aanzien van de VVD een mildere toon te beluisteren. Van Mierlo brak een lans voor zijn stokpaardje, een coalitie van D66, PvdA en VVD in 1990. Hoewel hij met betrekking tot de VVD zijn twijfels behield over de mogelijkheid om het CDA politiek buitenspel te zetten, had het leiderschap van Voorhoeve Van Mierlo wel nieuwe hoop gegeven. Hij riep de VVD op om haar liberale gezicht te laten zien en haar medewerking te verlenen aan de D66-wetsontwerpen betreffende de regeling van de euthanasie en de gelijke behandeling. Van de PvdA verwachtte Van Mierlo dat zij zich behoedzaam tegenover de regeringspartijen op zou stellen, zodat de PvdA bij de kabinetsformatie in 1990 niet eenvoudig kon worden uitgerangeerd.

Op het congres werd M. Jager, in het dagelijks leven burgemeester van Culemborg, tot voorzitter van D66 gekozen. Hij was de enige kandidaat voor deze functie, die de afgelopen twee jaar door mevrouw S. van der Loo was vervuld.

### *partijreorganisatie*

De discussie over de reorganisatie van de partij werd in 1988 voortgezet. In september 1987 had de commissie 'Adviesgroep partijstructuren' haar bevindingen gepresenteerd. Eén van de hoofdpunten van het advies behelsde het voorstel om de adviesraad op te heffen en te vervangen door een 'ledencollege', dat de algemene ledenvergadering enigszins zou moeten ontlasten. Op de voorstellen van de commissie kwamen veel reacties van partijleden. Het hoofdbestuur verwerkte deze in een notitie, die in *Democraat* (6 januari) werd gepubliceerd. Hieruit bleek dat de achterban verdeeld oordeelde over de reorganisatievoorstellen. Wel leek men vrij eensgezind van mening dat de regionale binding tussen partijtop en -basis voor verbetering vatbaar was. Op 23 januari gaf de adviesraad het hoofdbestuur de raad om de huidige partijstructuur (inclusief de adviesraad) te handhaven en de regionale binding te versterken.

Op het voorjaarscongres in februari werd over de voorstellen vrijblij-

vend van gedachten gewisseld. De teneur van de discussie was dat de structuur van D66 geen ingrijpende wijzigingen behoefde, dat volstaan kon worden met organisatorische aanpassingen en verbetering van de wijze van communiceren binnen de partij. Door het hoofdbestuur werd dit samengevat onder de noemers "decentralisatie, oftewel het versterken van met name de regionale component van de partij., en participatie, ruimte voor directe discussie, het verkleinen van de afstand" (*Democraat*, 29 juni). Op 9 april en 11 juni had het dagelijks bestuur de regiobesturen van D66 bijeengeroepen om hierover concrete afspraken te maken. Verder werd een 'begeleidingscommissie organisatie-ontwikkeling' ingesteld, die het hoofdbestuur bij het proces van interne partijvernieuwing bij moet staan. De algemene ledenvergadering zou van de vorderingen van dit proces op de hoogte worden gehouden.

### *Commissies 2000 en 2001*

In januari kwam voor het eerst de 'commissie 2000' bijeen. Enkele ervaren D66-ers en buitenstaanders waren door het hoofdbestuur aangezocht met als doel de samenleving rond de eeuwwisseling min of meer in kaart te brengen. Tot de leden en adviseurs behoorden onder meer Van Mierlo, D66-senator Vis, ex-staatssecretaris Lambers-Hacquebard, de directeur van het wetenschappelijk bureau van D66, E. van der Hoeven en O. Scheltema-de Nie, voorzitter van de commissie. Het hoofdbestuur stelde tevens een soortgelijke commissie in van D66-ers die niet ouder waren dan 35 jaar. Van deze jongere generatie leden verwachtte men dat zij andere accenten zouden leggen. Deze 'commissie 2001' stond onder voorzitterschap van T. de Graaf.

In december brachten beide commissies verslag uit. De commissie 2000 deed, na een prognose te hebben gegeven van de te verwachten ontwikkelingen in het laatste decennium van deze eeuw, enkele "suggesties voor beleidsrichtingen". Zo diende de overheid bijvoorbeeld voorwaarden te scheppen voor de toenemende zelfstandigheid van het individu. Bescherming van het milieu verkreeg de hoogste prioriteit. Op Europees niveau stelde de commissie een aanzienlijke uitbreiding van de bevoegdheden van het Europees Parlement voor. Rode draad in de rapportage van de commissie 2001 was de individualisering. Het beleid moest erop gericht zijn "dat het individu zich weerbaar kan opstellen in een samenleving waarin normen en relaties niet vanzelfsprekend zijn, maar door hemzelf gevonden resp. aangegaan moeten worden".

De bevindingen van de beide commissies werden door het hoofdbestuur als basis gezien waarop het beleid voor de jaren negentig kon worden uitgestippeld. De verslagen zouden eveneens bij de opstelling van het verkiezingsprogramma voor 1990 worden betrokken. De leden werden uitgenodigd op de rapporten te reageren.

## *Tweede Kamerverkiezingen 1990*

Aan het einde van 1988 werd door het hoofdbestuur een informele 'stuurgroep' samengesteld, waarin leden van het hoofdbestuur, de programma-commissie en de Tweede Kamerfractie zitting namen. De groep kreeg tot taak de hoofdlijnen van het concept-verkiezingsprogramma van D66 voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1990 op te stellen. Hierbij zouden de rapportages van de commissies 2000 en 2001 dienen te worden betrokken. De 'hoofdlijnennotitie' zal daarna door het hoofdbestuur worden vastgesteld, waarna de programmacommissie het tot een concept-programma zal uitwerken, dat in mei 1989 gereed moet zijn.

## *Europese verkiezingen*

Meer aandacht dan voor de Tweede Kamerverkiezingen had D66 in 1988 voor de Europese Verkiezingen. Op het voorjaarscongres besloot D66 tot deelname in 1989 aan de verkiezingen voor het Europese Parlement, waarin de partij sinds 1984 niet meer was vertegenwoordigd. In *Democratie* (7 september) werd het concept-verkiezingsprogramma gepresenteerd, dat door het partijcongres in februari 1989 zal worden vastgesteld. Op dat congres zal eveneens de lijsttrekker worden aangewezen, nadat eerst op basis van een schriftelijke stemming door de leden de volgorde van de kandidaten is bepaald.

Van 1 september tot 1 november was de kandidaatstelling voor de Europese verkiezingen geopend. Na de sluiting zouden de leden schriftelijk hun voorkeur bekend maken. Op de valreep werd eind oktober bekend dat drs. J.W. Bertens zich kandidaat stelde voor het lijsttrekkerschap van D66 in 1989. Bertens had zijn sporen verdiend in de diplomatieke dienst. Zo was hij onder meer ambassadeur in Midden-Amerika geweest. Van 1977 tot 1982 werkte hij als woordvoerder van de minister van Buitenlandse Zaken. Momenteel is hij ambassadeur voor internationale culturele betrekkingen. Op het najaarscongres trad Bertens eigenlijk voor het eerst publiekelijk in D66 op in een forum over Midden-Amerika. Verder was hij in de partij nauwelijks actief geweest, zoals hij zelf ruiterlijk toegaf: "Inderdaad heb ik vroeger nooit met D66-foldertjes langs de deur gelopen".

De wijze waarop Bertens zich in de publiciteit als kandidaat-lijsttrekker presenteerde, schoot een aantal partijleden in het verkeerde keelgat. Vooral een TV-reportage waarin Bertens bij Van Mierlo op bezoek ging om naar zijn zeggen "de kandidatenlijst door te nemen", was steen des aanstoots. Mede-kandidaat Bob van der Bos vond het "erg on-D66 zoals Bertens opereert". Ook ex-fractievoorzitter van D66 in het Europees Parlement in de periode 1979-1984 en D66-lid van het eerste uur, A. de Goede, kwam in verzet tegen de handelwijze van Bertens. In een inge-

zonden brief in het partijorgaan *Democraat* (21 november 1988) riep hij op om niet op kandidaten te stemmen die "even langs komen om gekozen te worden...D66 verdient beter dan het optreden van de heer Bertens". In een toelichting bekritiseerde De Goede ook Van Mierlo, die kennelijk geen bezwaar had tegen de TV-uitzending. In een reactie onder de brief wees het dagelijks bestuur de kritiek van De Goede op Bertens van de hand. De aandacht die de pers aan Bertens besteedde werd in verband gebracht met zijn voormalige functies; "noch het DB, noch de Tweede Kamerfractie heeft in de bemoeienis van de pers de hand gehad".

In het koor der malcontenten voegde zich ook het provinciale partijbestuur in Gelderland. In een brief aan het hoofdbestuur werd protest aangetekend tegen het 'parachuteren' van Bertens als lijsttrekker. De democratische spelregels waren veronachtzaamd; het Gelderse kader vroeg zich bezorgd af of er nog wel wat te kiezen viel. Enkele dagen later verklaarden partijvoorzitter Jager en fractieleider Van Mierlo voor de regioraad van D66 in Gelderland dat Bertens niet door het hoofdbestuur of de Kamerfractie voor het lijsttrekkerschap was gevraagd. Van Mierlo gaf toe contact met Bertens te hebben gehad, maar ontkende hem over het lijsttrekkerschap te hebben benaderd. Dat Bertens als gedoodverfd lijsttrekker van D66 werd afgeschilderd lag niet aan hem, maar aan de pers. De verdediging van de partijtop werd door de regioraad aanvaard; de motie waarin het partijbestuur "manipulatie" werd verweten verdween van tafel. De gemoederen in D66 kwamen daarna weer wat tot rust, zeker nadat eind november de adviesraad had uitgesproken dat bij de kandidatuur van Bertens zich niets onreglementairs had voorgedaan. De adviesraad sprak verder uit dat D66 in het Europees parlement - waar de partij volgens opiniepeilingen op minimaal twee zetels mocht rekenen - zou moeten streven naar de totstandkoming van een eigen progressief-liberale fractie, samen met onder meer het Deense Venstre en de Spaanse CDS.

Aan het einde van het jaar werd de uitslag van de stemming onder de leden over de kandidaten bekend. Tot veler verrassing was Van den Bos op de eerste plaats geëindigd, gevolgd door Bertens. Overigens had niet meer dan 20 procent van de leden de moeite genomen zich uit te spreken.

### *publicaties*

Op 9 januari organiseerde de Stichting Wetenschappelijk Bureau D66 (SWB) een studiedag over de verhouding tussen overheid en maatschappij. Onder de titel *Naar een inspirerende bestuursstijl* werden de twee inleidingen gepubliceerd.

In februari werd door de SWB in samenwerking met de Tweede Kamer-

fractie de nota *Het triale bestel* gepubliceerd. Binnen het bestaande televisiebestel wil D66 een algemeen cultureel/educatief net, een commercieel net (met reclame) en een geprofileerd net (voor omroepen met een specifieke visie).

### **Gereformeerd Politiek Verbond (GPV)**

In 1988 stond het GPV nogal in de belangstelling vanwege zijn veertigjarig bestaan. De partij vierde haar verjaardag met velerlei activiteiten: een jubileumbijeenkomst, de uitgave van een gedenkboek en een herdenkingsbord van Delftsblauw aardewerk en zelfs een reis voor GPV-leden naar Straatsburg. Door middel van een ledenwerfactie probeerde de partij haar positie in dit jubileumjaar verder te versterken.

#### *bijeenkomsten*

Op 23 april kwam het GPV in Apeldoorn bijeen om haar jubileum te vieren. 's Ochtends was er een Algemene Vergadering waarbij huishoudelijke zaken op de agenda stonden. Allereerst kozen de afgevaardigden drie leden voor de Centrale Verbondsraad (CVR). Van deze drie werd secretaris S.J.C. Cnossen herkozen. Discussie ontstond er over het voorstel van de Generale Verbondsraad (GVR) om de contributie met een gulden te verhogen. De vereniging Groningen was van mening dat een dergelijke verhoging negatief zou werken bij de ledenwerving en diende daarom een amendement in waarin werd voorgesteld de contributie op het oude niveau te handhaven. Het te derven bedrag van f 13.000, - zou dan ten laste van de reserve komen. Na enige discussie verwierp de vergadering het amendement en aanvaardde het voorstel van de GVR met vierentwintig stemmen tegen. 's Middags vierden ongeveer 5000 mensen feest. Voorzitter J. Blokland presenteerde het *Gedenkboek GPV 1948-1988*, waarin door een aantal auteurs geschiedenis en organisatie van de partij werden belicht. Fractievoorzitter van de Tweede Kamer G.J. Schutte hield een toespraak waarin hij de regering opriep zich sterk te maken voor de behartiging van Nederlandse belangen in Europa. "Geen nationalisme dat de ogen sluit voor Europa. Maar ook geen Europa ten koste van onze burgerschapsrechten in Nederland". (*Ons Burgerschap*, 1988, nr. 7, p. 108). Ook de stichting Mandaat, het gereformeerd politiek vormingswerk van het GPV, vierde feest. Zij had de festiviteiten rond haar tienjarig bestaan een jaar opgeschoven om die tegelijkertijd met het GPV te kunnen vieren.

Op 12 maart organiseerde Mandaat in samenwerking met de Beroepskring Agrariërs van het Gereformeerd Maatschappelijk Verbond in Zwolle een vervolg op het landbouwcongres van 14 november vorig jaar. Centraal stond de brochure *Landbouw in samenhang* van de Groen van

Prinstererstichting. De discussie vond plaats aan de hand van stellingen over een aantal aspecten van het landbouwbeleid. Van 21 tot en met 23 januari hield de stichting Mandaat zich in het kader van het congres "Glimp van een gereformeerde generatie" bezig met gereformeerde jongeren.

### *samenwerking*

Op 10 december 1988 vond een extra Algemene Vergadering plaats over de definitieve vaststelling van criteria waaraan "lijstineenschuiving", de vorming van een gemeenschappelijke lijst met SGP en/of RPF bij staten- en gemeenteraadsverkiezingen, moest voldoen. Een lange discussie binnen de partij was aan deze bijeenkomst voorafgegaan. In 1987 leidde deze kwestie zelfs tot een polemiek tussen voorzitter J. Ophoff van het Landelijk Verband van Gereformeerde Politieke Jeugdstudieclubs (GPJC) en Blokland (zie: *Jaarboek DNPP 1987*, p. 31-32). Maar in 1988 werd de strijdbijl begraven. De nieuwe GPJC-voorzitter Th. Haasdijk schreef in oktober in *Jeugd en Politiek* (het GPJC-blad) dat de discussie "samenwerking ja of nee" gesloten was. Veeleer was de vraag aan de orde hoe en met welke andere christelijke partijen er samengewerkt moest worden. Op de Algemene Vergadering kwamen enige voorstellen ter tafel die poogden de definitieve vaststelling van de criteria uit te stellen. Een amendement van de vereniging Zwolle om in de komende jaren meer tijd te besteden aan een grondige evaluatie van de criteria haalde het niet. De verenigingen Rijsburg en Dronten wilden eerst een commissie, waarvan ook uitgetreden GPV-leden deel moesten kunnen uitmaken, een rapport laten uitbrengen over de principiële verschillen inzake lijstineenschuiving. Ook deze voorstellen werden verworpen. Een voorstel van de vereniging Amersfoort, waarin gepleit werd voor een commissie uitsluitend bestaande uit GPV-leden haalde het evenmin. Tenslotte kwam het "besluit vaststelling criteria" van de Generale Verbondsraad met twee wel overgenomen amendementen in stemming. De vergadering ging akkoord met 22 stemmen tegen. Als tweede onderwerp kwamen de Europese verkiezingen van 1989 aan de orde. De aanwezige afgevaardigden besloten zondere verdere discussie de GVR te machtigen samenwerking door lijstineenschuiving aan te gaan met RPF en SGP, waarbij het GPV de tweede plaats op de lijst toegewezen zou krijgen. Aan het begin van het jaar had de GVR al een programcommissie ingesteld waarin Blokland, E. van Middelkoop, A.H. Poelman en A.J. Verbrugh zitting hadden. Het was de bedoeling 4 februari 1989 een vergadering van de Verbondsadviesraad te beleggen over het concept-verkiezingsprogramma.

## *publikaties*

In 1988 liet de Groen van Prinstererstichting vier publikaties het licht zien: *Een vrije kerk, een vrije staat, Ouderdom verplicht: overheid en burgers in een vergrijzende samenleving, Bewoonbaar en betaalbaar: volkshuisvesting en overheidsbeleid* en *tenslotte Nederland in Europa: deelstaat of vrij Koninkrijk*. In de laatste publikatie werd het belang onderstreept van Nederland als zelfstandige staat met soevereine bevoegdheden. Verder schreef een commissie ingesteld door het curatorium van de Groen van Prinstererstichting twee rapporten over het milieu. Ze waren een reactie op een onderzoek dat de Stichting Natuur en Milieu in 1986 gedaan had naar de milieuvriendelijkheid van de politieke partijen. Het GPV was hierbij als milieuvriendelijk uit de bus gekomen. De commissie kwam na bestudering van het stemgedrag van de Tweede Kamerfractie en het verkiezingsprogramma tot de conclusie dat het onderzoek van de Stichting Natuur en Milieu hier en daar onzorgvuldigheden bevatte. De bevindingen van de commissie werden gepubliceerd in twee rapporten: *GPV en milieu* en *Commentaar op het onderzoek van Natuur en Milieu*.

## *Geersing*

In augustus kreeg Nederland een tweede GPV-burgemeester. J. Geersing werd benoemd in Ferwerderadeel in Friesland. Hoewel Geersing als persoon onomstreden was had de gemeenteraad veel kritiek op de benoemingsprocedure. Bovendien had de vertrouwenscommissie een CDA'er als eerste wens. Met de benoeming van Geersing kwam in Ferwerderadeel een eind aan 60 jaar van ARP- en CDA-burgemeesters.

## **Partij van de Arbeid (PvdA)**

De Partij van de Arbeid zette in 1988 de vernieuwingsdiscussie voort, welke eind 1986 door het partijbestuur op gang was gebracht. Het rapport *Schuivende Panelen*, dat een aanzet poogde te geven tot programmatische vernieuwingen, stond gedurende de eerste helft van 1988 bij de afdelingen ter discussie. De resultaten van de plaatselijke discussies werden door het partijbestuur samengevat en voorzien van commentaar en vervolgens ter vaststelling voorgelegd aan de partijraad op 30 september en 1 oktober. Uit de gevoerde discussies in de afdelingen kwam naar voren dat de leden zich kritisch opstelden ten aanzien van een aantal hoofdpunten uit *Schuivende Panelen*. Zo viel er veel kritiek te beluisteren op de keuze van de opstellers van het rapport voor individualisering. Men vreesde dat individualisering samen met technologisering tot een grotere tweedeling in de maatschappij zou

leiden. Het partijbestuur constateerde dat solidariteit een voorwaarde diende te zijn voor individualisering. Kanttekeningen werden verder geplaatst bij de haalbaarheid van volledige werkgelegenheid, flexibilisering van de arbeid, de afwijzing in *Schuivende Panelen* van het basisinkomen en bij de voorgestane consensusvorming. Consensus werd beschouwd als een belangen-versluierende term. Het begrip compromis zou beter aangeven dat er sprake is van belangen- of machtstegenstellingen tussen overheid, werknemers- en werkgeversorganisaties. Met betrekking tot het pleidooi in *Schuivende Panelen* voor uitstel van een wettelijke regeling voor euthanasie spraken de meeste afdelingen een voorkeur uit voor wetgeving. De bespreking in de partijraad zou moeten leiden tot een partijbestuursstandpunt over het beleid van de Partij van de Arbeid voor de komende jaren. In januari 1989 - twee maanden later dan gepland - zou het partijbestuur de verklaring *Om de kwaliteit van de toekomst* publiceren welke tevens richtinggevend zou zijn voor het nieuwe verkiezingsprogramma.

In juni verscheen eveneens in het kader van de vernieuwingsdiscussie het rapport *Bewogen Beweging*. Dit rapport was geschreven door een werkgroep onder voorzitterschap van fractieleider Kok. Het gaf richtlijnen voor de te volgen partijpolitieke koers. De PvdA zou voor CDA en VVD weer een aanvaardbare coalitiepartner moeten worden, aldus de kern van het rapport. "Scherp geformuleerde ononderhandelbare punten maken het de onderhandelingspartner (CDA of VVD) gemakkelijk. Door zich op die punten te concentreren kan ze de PvdA afschilderen als onredelijk, namelijk niet compromisbereid". Een linkse meerderheidsregering lag volgens de opstellers niet voor de hand. "Een nieuw kabinet waaraan de PvdA zal deelnemen zal waarschijnlijk een coalitie met CDA of VVD zijn." Vanuit de kleine linkse partijen viel derhalve kritiek te beluisteren, gezien hun voorkeur voor de vorming van een links meerderheidskabinet. De regeringspartijen CDA en VVD reageerden positief op de nieuwe PvdA-strategie. VVD-fractievoorzitter Voorhoeve noemde het verheugend dat de PvdA "flexibel en realistischer" wilde gaan optreden, terwijl premier Lubbers oordeelde dat de PvdA een goede lijn gekozen had. Hij vond het belangrijk wanneer de grote partijen elkaar niet zouden uitsluiten. De Jonge Socialisten in de PvdA toonden zich minder tevreden over het rapport, dat volgens de JS verviel in "intellectuele hoogstandjes zonder daar conclusies aan te verbinden". Regeringverantwoordelijkheid zou geen "heiligdom" moeten zijn.

### *partijpublicaties*

Naast de genoemde vernieuwingsrapporten van de partij zelf verschenen bij de Wiardi Beckman Stichting, het wetenschappelijk bureau van de



PvdA, verschillende geschriften. In het bijzonder het rapport *Socialisme op sterk water* van WBS-medewerker Paul Kalma trok veel aandacht. Kalma verdedigde de 'revolutionaire' stelling dat de Partij van de Arbeid definitief afscheid zou moeten nemen van de traditionele socialistische ideologie. De PvdA zou niet meer moeten geloven in de 'goede maatschappij' of in 'de nieuwe mens', maar zou het soort samenleving moeten aanvaarden dat de afgelopen eeuwen in de westelijke wereld tot ontwikkeling is gekomen. De sociaal-democratie heeft, aldus Kalma, de liberale samenleving niet vernietigd, maar versterkt. De belangrijkste taak voor de PvdA in het komend decennium zou moeten zijn om de verouderde organisatievormen van de liberale samenleving te helpen vernieuwen. Een nieuw compromis zou hierbij nodig zijn tussen kapitaal en arbeid, met daarbij grotere inkomensverschillen in ruil voor een consequente bestrijding van de werkloosheid en economische en sociale modernisering van de onderneming. In het voorwoord schreef de directeur van de Wiardi Beckman Stichting, Van den Berg, dat het manifest "mogelijk" niet door iedereen met instemming gelezen zou worden; maar het stelde zowel in theoretisch als in meer beleidsmatig opzicht het debat in de PvdA 'op scherp'. Partijvoorzitter Sint erkende dat het werk van Kalma op sommige punten een prikkelende bijdrage leverde aan het vernieuwingsdebat binnen de PvdA. Ze kon zich echter nauwelijks herkennen in de voorstellen van het rapport; sterke bezwaren had ze tegen de stelling dat grotere inkomensverschillen geaccepteerd zouden moeten worden. Oud-voorzitter Poppe verweet Kalma geen idee te hebben van de positie waarin langdurig werklozen verkeren. Naar aanleiding van het rapport verzochten vier vooraanstaande PvdA-leden uit Noord-Brabant het partijbestuur "met nadruk geen aanleiding meer te geven tot publikaties die mensen van het democratisch-socialisme vervreemden".

De uitgave *Een tevreden natie* van WBS-medewerker Scheffer, die handelde over mogelijkheden en beperkingen van Europese integratie, noodzaakte eveneens een PvdA-bestuurder, internationaal secretaris Wiersma, om afstand te nemen van een WBS-rapport. De PvdA zou moeten afstappen van haar streven de uitgaven voor defensie met 5 procent te verlagen; een kernwapenvrij Europa is een illusie, zo luiden twee conclusies, die daarmee haaks stonden op het PvdA-verkiezingsprogramma.

Van de hand van WBS-medewerker De Beer verscheen *Werkloos toezien? drie scenario's van de arbeidsmarkt*, waarin na een analyse van de feitelijke ontwikkelingen op de arbeidsmarkt drie scenario's werden geschetst van de toekomstige arbeidsmarkt. Ook deze publikatie stelde zaken aan de orde die binnen de partij niet onomstreden zijn. De Partij van de Arbeid moet, zo beweerde De Beer, de illusie opgeven dat zij, eenmaal in de regering, iedereen binnen afzienbare tijd aan werk kan

helpen. Voor de Beer was de keuze voor een basisinkomen opnieuw actueel. Ontkoppeling van arbeid en inkomen lag binnen de PvdA traditioneel gevoelig, maar volgens De Beer steeg het percentage voorstanders voor een basisinkomen.

### *partijbijeenkomsten*

De partijraad van de PvdA kwam in 1988 twee keer bijeen, op 18 juni en op 30 september en 1 oktober. De bijeenkomst in juni was vooral huishoudelijk van aard. Het organisatorische en financiële verslag van de partij over 1986/1987, de tussentijdse rapportage Tweede-Kamerfractie, het werkschema 1988/1990 en de partijbegroting 1988/1989 werden hier goedgekeurd. Partijvoorzitter Sint ging in op het kort ervoor verschenen rapport *Bewogen Beweging* dat een wezenlijk andere benadering koos dan de *Verantwoordelijke Samenleving* van het CDA. Laatstgenoemde is een "concept dat van bovenaf aan mensen wordt opgedrongen - voornamelijk doordat de overheid in gebreke blijft bij het waarborgen van noodzakelijke voorzieningen", terwijl in *Bewogen Beweging* een slagvaardige, sterke en verantwoordelijke overheid wordt voorgestaan, "opdat de voorwaarden worden gecreëerd waaronder de mensen in staat zijn zelf de verantwoordelijkheid voor hun leven te dragen". Sint verweet het kabinet moeilijke beslissingen vooruit te schuiven om de coalitie te redden. De belangrijkste taakstelling, het bestrijden van de werkloosheid, bleef zo liggen.

Zoals al genoemd kwam tijdens de partijraad op 30 september en 1 oktober het verslag en commentaar van het partijbestuur op het rapport *Schuivende Panelen* aan de orde. Daarnaast stonden traditiegetrouw de troonrede en de miljoenennota op de agenda. In een commentaar van het partijbestuur werd veel kritiek uitgeoefend op het beleid van het tweede kabinet-Lubbers. Het partijbestuur noemde het beleid onevenwichtig, tekort schietend "ten opzichte van hetgeen uit het oogpunt van sociale rechtvaardigheid is vereist". Evenals partijvoorzitter Sint enkele maanden eerder, verweet ook fractieleider Kok het kabinet door de toenemende onenigheid niet toe te komen aan "het grote werk". Vraagstukken zoals bestrijding van de werkloosheid, criminaliteit en aantasting van het milieu bleven onopgelost, aldus Kok.

Op 8 en 9 december vond te Amsterdam een internationale studieconferentie plaats over de toekomst van het democratisch socialisme in Europa, georganiseerd door de Nederlandse delegatie in de Socialistische Fractie in het Europees Parlement, in samenwerking met de Wiardi Beckman Stichting. De bijeenkomst had als doel de vernieuwingsdiscussies in de Europese socialistische partijen te vergelijken en ideeën uit te wisselen. Ten behoeve van de conferentie was door de Wiardi Beck-

man Stichting een bundel uitgegeven *De toekomst van het democratisch-socialisme in Europa* met daarin een overzicht van de belangrijkste vernieuwingsthema's.

### *personalia*

Ter nagedachtenis aan de op 24 december 1987 overleden oud-fractie-voorzitter Den Uyl stelde de Wiardi Beckman Stichting aan het begin van het jaar een bijzondere leerstoel in. De dr. J.M. den Uyl-leerstoel betrof de "Ontwikkeling in het democratisch-socialisme, in relatie tot wetenschap en samenleving". Het lag in de bedoeling de leeropdracht elke drie jaar door een andere persoon te laten vervullen.

Aan het eind van het jaar besloot het partijbestuur tot het instellen van een jaarlijkse Dr. J.M. den Uyl-lezing. De Den Uyl-lezing zou zich in de keuze van spreker en onderwerp op het snijvlak van politiek en sociale wetenschappen begeven, aldus het partijbestuur. De eerste lezing werd gehouden op 14 december door de Indonesische diplomaat dr. Soedjatmoko over "democratie en sociale rechtvaardigheid als grondslag voor maatschappelijk veranderingsprocessen in Noord en Zuid en als uitdaging voor de mensheid".

Op 16 april overleed op 90-jarige leeftijd het oud-Tweede Kamerlid Jacques de Kadt. Na de Tweede Wereldoorlog was hij van 1946 tot 1970 lid van de PvdA; van 1948 tot 1963 maakte hij deel uit van de Tweede Kamerfractie. Voor de oorlog lid van respectievelijk CPH, SDAP en OSP, manifesteerde De Kadt zich in de PvdA als een scherpe anti-stalinist. In 1970 zegde hij het lidmaatschap van de in zijn ogen "dolge-draaide" partij op en wijdde zich voornamelijk nog aan zijn memoires. Naast politicus was De Kadt schrijver van verscheidene belangrijke werken over fascisme en stalinisme.

Op 14 mei overleed op 101-jarige leeftijd oud-premier en minister van Staat, dr. W. Drees. Als minister-president in vier naoorlogse kabinetten (1948-1958) had hij een belangrijk stempel gedrukt op de wederopbouw van Nederland. Na de val van het laatste kabinet-Drees werd hij benoemd tot minister van Staat. In 1971 zegde Drees zijn lidmaatschap van de PvdA op, omdat hij zich niet langer kon verenigen met de koers van de partij. Naar aanleiding van zijn overlijden noemde het PvdA-partijbestuur Drees in een verklaring één van de grootste voormannen van het Nederlandse democratisch socialisme. "Omdat onder zijn leiding de Partij van de Arbeid van 1945 tot 1958 onafgebroken deel uitmaakte van verschillende kabinetten, biedt de 'periode-Drees' vele ervaringen waarvan de Partij van de Arbeid ook nu nog kan profiteren", aldus het partijbestuur. Het juni-nummer van *Voorwaarts* besteedde uitgebreid

aandacht aan de nagedachtenis van W. Drees.

Begin juni maakte Klaas de Vries zijn afscheid bekend van de Tweede Kamerfractie van de PvdA. Hij was benoemd tot hoofddirecteur van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten. Vanaf 1973 had De Vries deel uitgemaakt van de fractie. Hij was vele jaren haar defensie-woordvoerder geweest. Sinds 1986 kreeg hij meer bekendheid door zijn optreden als voorzitter van de parlementaire enquêtecommissie voor bouwsubsidies.

Op 14 oktober besloot het kabinet de vice-fractievoorzitter van de PvdA, Wim Meijer, voor te dragen als commissaris van de koningin in Drenthe. Hij volgde daar het PvdA-lid A. Oele op, die de pensioengerechtigde leeftijd had bereikt. Meijer was in 1971 toegetreden tot de PvdA-fractie. In het kabinet-Den Uyl (1973-1977) was hij staatssecretaris voor welzijnszaken. Tijdens het tweede kabinet-Van Agt (1981-1982), waaraan de PvdA deelnam, was hij fractievoorzitter. De financiële specialist Thijs Wöltgens volgde Meijer op als vice-voorzitter van de fractie.

#### *verwante organisaties*

Op 16 april vierden de Rooie Vrouwen hun tachtigjarig bestaan. Vijfhonderd vrouwen herdachten dit feit tijdens een feestelijke bijeenkomst in Amersfoort. Partijvoorzitter Sint sprak de Rooie Vrouwen toe en constateerde dat er in tachtig jaar met vasthoudendheid, vindingrijkheid en solidariteit veel bereikt was. "Invloed en macht moesten door vrouwen bevochten worden. Soms met de moed der wanhoop, maar meestal door de daad bij het woord." Ze vond wel dat de Rooie Vrouwen zich moesten bezinnen op een nieuwe organisatievorm, die minder dwingend parallel zou lopen aan de structuur en machinerie van de partij. Ook de Rooie Vrouwen voorzitter Geke Faber roemde de successen van de afgelopen jaren. Ze putte hoop uit *Schuivende Panelen*, waar de individualisering een centrale plaats had gekregen. De Rooie Vrouwen hadden al jaren naar individualisering gestreefd.

#### **Politieke Partij Radikalen (PPR)**

Na een grondige interne reorganisatie trad de PPR in 1988 weer nadrukkelijker naar buiten. Onder het motto "vrolijk links" trachtte de partij de beeldvorming van de "tobberige linkse politiek" te veranderen. Politiek moest weer leuk en spannend worden. De term "vrolijk links" bleef binnen en buiten de partij een omstreden begrip, ofschoon een advertentie in de landelijke dagbladen onder die kop een ongekend aantal positieve reacties uitlokte.

### *twintigjarig bestaan*

In 1988 herdacht de PPR het feit dat de partij op 1 maart 1968 was opgericht. Het jubileumcongres in april werd evenals het oprichtingscongres twintig jaar eerder in de polder gehouden. PPR-man van het eerste uur Henri Faas sloot het congres af met een feestrede, waarin hij herinneringen ophaalde aan twintig jaar geleden - overigens zonder heimwee "naar een PPR van boskabouters met ribfluwelen broekjes en geiteharen sokjes aan, die knabbelen van onbespoten, loodvrije radijsjes".

Op 9 en 10 september vierde de partij te Zutphen een groot feest ter gelegenheid van haar twintigjarig bestaan.

Naar aanleiding van het jubileum verscheen in september de publikatie *Narren in domineesland* onder redactie van Klaas-Wybo van der Hoek en Hans Schoen. De bundel bood niet zozeer een terugblik op het "roemruchte verleden", maar bevatte artikelen over "politiek en beleid in de jaren negentig". Aan twaalf PPR-leden uit de politieke praktijk was de vraag voorgelegd wat op een hun bekend terrein radicaliteit in de jaren '90 zou kunnen betekenen.

### *partijcongressen*

Op 16 april vond het jubileumcongres plaats te Almere. Afgezien van het al genoemde feestelijke slot vormden de verkiezing van het partijbestuur en behandeling van het congresstuk 'Het groene bondgenootschap' de belangrijkste agendapunten. De congresgangers hadden de taak een volledig nieuw partijbestuur te kiezen. In plaats van uit dertien leden zou het partijbestuur voortaan uit zeven leden bestaan. Voor het eerst kreeg het congres een gemotiveerd advies voorgelegd omtrent de meest wenselijke samenstelling van het nieuwe partijbestuur, opgesteld door een onafhankelijke commissie. Voor zes van de zeven functies werd het advies door het congres gevolgd. Als voorzitter werd gekozen de 33-jarige econoom Bram van Ojik, hiermee de jongste voorzitter in de geschiedenis van de PPR. Van Ojik zou, aldus het advies van de commissie, passen in de "PPR-nieuwe-stijl", gezien zijn vrolijkheid, optimisme, gedrevenheid en realisme. Van Ojik won hiermee de voorzittersverkiezing van Van der Hoek, die herkozen werd als vice-voorzitter en secretaris inhoudelijk werk.

Naast de bestuursverkiezingen besteedde het congres aandacht aan de landbouwpolitiek. Voorafgaand aan de behandeling van het congresstuk vond een forumdiscussie plaats tussen verschillende vertegenwoordigers van de landbouw, waarin vooral ingegaan werd op de gevolgen van het Europese landbouwbeleid voor de landbouw in de Derde Wereld.

Het PPR-congres van 10 december stond in het teken van Europa. 's Morgens werd besloten over deelname aan de Europese verkiezingen van juni 1989, terwijl 's middags een tekst van het partijbestuur over "de PPR en Europa" ter discussie stond. Rond de deelname aan de Europese verkiezingen ontstond veel discussie, ofschoon het congres nog nauwelijks invloed kon uitoefenen op het bereikte onderhandelingsresultaat. De PPR zou samen met CPN, Groene Partij Nederland, PSP en EVP (die zich later aansloot) deelnemen onder de naam 'Regenboog'. Naast deze partijen zou er ruimte moeten zijn op de lijst voor onafhankelijke groepen en personen, waarbij het zou gaan om "progressieven en alternatieven, die voorstander zijn van een ekologisch-linkse politiek". Vooral deze verbreding van het samenwerkingsverband met onafhankelijken stuitte bij veel congresleden op verzet. Daarnaast had men problemen met de zetelverdeling. Na langdurige moeizame onderhandelingen was het partijbestuur akkoord gegaan met PPR-lid Verbeek als lijstaanvoerder; Van Dijk van de CPN op plaats twee en Hontelez van de PSP op plaats drie. Voor de vierde plaats zou een vrouwelijke onafhankelijke kandidaat gezocht moeten worden. Lukte dit niet vóór 31 januari 1989, dan zou de situatie door de partijen opnieuw bekeken moeten worden. Na twee en een half jaar zouden Verbeek en Van Dijk plaats moeten maken voor Hontelez en "in ieder geval een vrouw". Ondanks bezwaren kreeg het ontwerp-besluit uiteindelijk de goedkeuring van het congres. Ook het verkiezingsprogramma ondervond instemming. Fractievoorzitter Ria Beckers riep tijdens het congres in haar toespraak de progressieve partijen op om "Keerpunt 1990" te realiseren. "Als dat van onze oude regeringspartners teveel is gevraagd, laten we dan tenminste een urgentieplan 1990-1994 voor het milieu opstellen. De PPR heeft haar inbreng klaar."

### **Pacifistisch Socialistische Partij (PSP)**

Terwijl de daling van het ledental zich ook in 1988 voortzette, boekte de PSP volgens de opiniepeilingen winst, variërend van één tot twee zetels in de Tweede Kamer.

De PSP maakte in 1988 niet zo'n gelukkige start. In de partij ontstond verdeeldheid over de tijdelijke vervanging van het Tweede Kamerlid Andrée van Es, die gedurende een half jaar met zwangerschapsverlof zou gaan. Op voorstel van Van Es, ondersteund door het partijbestuur en bekrachtigd door de partijraad op 27 februari, zou als tijdelijk waarnemer optreden het voormalig Kamerlid Willems. Willems was weliswaar niet de directe opvolger van Van Es - hij stond nummer vier op de kandidatenlijst - maar gezien zijn ervaring met het Kamerwerk zou een inwerkperiode bij hem niet nodig zijn. De nummers twee en drie op de lijst, respectievelijk Titia Bos en Henk Branderhorst, zouden bereid

moeten zijn hun medewerking te verlenen aan dit besluit. Aangezien Titia Bos hierover geen zekerheid wilde verschaffen, besloot de partijraad tevens dat geen tijdelijke vervanging zou plaatsvinden als er geen zekerheid zou bestaan dat de zetel door Willems zou kunnen worden ingenomen. In een brief verweet Bos het partijbestuur onzorgvuldigheid in procedure en handelwijze; ze nam het het partijbestuur kwalijk dat het zich achter het voorstel van Van Es schaarde. "Door de overvaltechniek van Van Es te sanctioneren, laadt het PB op zijn minst de verdenking op zich geen zorgvuldige afweging van alle betrokken belangen te willen maken en in die zin ondemocratisch te handelen", aldus Bos in haar brief. Ze baseerde zich op de kieswet in plaats van op het huishoudelijk reglement van de PSP, dat in dergelijke gevallen aan de partijraad het recht toekent een opvolger aan te wijzen. Nadat bemiddelingspogingen gefaald hadden besloot het partijbestuur begin april dat afgezien zou worden van tijdelijke vervanging. Een pijnlijke affaire voor de PSP, die als consequentie had, dat de partij gedurende enkele maanden niet vertegenwoordigd was in de Tweede Kamer. In september hervatte Van Es haar werkzaamheden in de Kamer - twee à drie maanden eerder dan aanvankelijk de bedoeling was geweest. Het PSP-Eerste Kamerlid Titia van Leeuwen maakte in juli kenbaar dat ze de Eerste Kamer wilde verlaten om een functie te aanvaarden bij het ministerie van VROM. Joop Vogt, die al eerder lid van de Eerste Kamer was geweest (1977-1981, 1983-1987), volgde haar op.

### *socialisme zonder illusies*

Op 28 mei werd tijdens een landelijke PSP-conferentie het manifest *Socialisme zonder illusies* gepresenteerd. In het najaar van '86 had het PSP-congres besloten dat er in de volgende twee jaren binnen en buiten de partij een discussie zou plaatsvinden over de actualisering van het socialisme en over een nieuw sociaal-economisch actieprogramma voor de komende jaren. In het manifest werd gesteld dat socialisten voorgoed zouden moeten breken met dogmatisme en ideologische scherpslijperij. Socialisme zou een geloofwaardig, realiseerbaar en open ideaal moeten zijn. Op basis van het manifest en op grond van de punten die tijdens de conferentie aan de orde kwamen, zouden bij de discussie over het nieuwe PSP-verkiezingsprogramma waarschijnlijk de volgende thema's centraal staan: de verhouding staat-markt, het basisinkomen, het technologiebeleid, de betekenis van sociale bewegingen en de ethische kracht van het socialisme. In augustus besprak het partijbestuur *socialisme zonder illusies* en stelde het met enkele wijzigingen als congresvoorstel vast. Op het najaarscongres werd de socialisme-discussie (voorlopig) afgerond.

## *referendum*

Begin augustus werd in het blad *Bevrijding* door vier PSP-leden een voorstel gedaan om te komen tot een referendum onder de leden over de deelname aan de komende Tweede Kamerverkiezingen. Het partijbestuur stond positief tegenover dit idee en formuleerde een voorstel voor het najaarscongres. Het zou gaan om een besluitvormend referendum, waarbij de leden twee, elkaar uitsluitende mogelijkheden kregen voorgesteld: "De PSP neemt zelfstandig deel aan de verkiezingen voor de Tweede Kamer, die uiterlijk in 1990 zullen worden gehouden, of, De PSP streeft naar een gemeenschappelijke lijst van partijen en groeperingen ter linkerzijde van de PvdA".

In de periode 1 tot 15 februari 1989 zou het referendum plaatsvinden. Mochten de leden kiezen voor het streven naar een gemeenschappelijke lijst, dan zou het partijbestuur gemachtigd worden om de onderhandelingen te voeren met betrekking tot programma- en kandidatenlijst en het onderhandelingsresultaat ter besluitvorming voorleggen aan het najaarscongres 1989.

## *najaarscongres*

Tijdens het najaarscongres op 26 en 27 november vond, zoals reeds vermeld, de afronding plaats van de socialisme-discussie. Ten aanzien van het thema socialisatie was een kleine meerderheid van mening dat socialisatie alleen gewenst was voor grootschalige bedrijven, en niet zozeer voor het midden- en kleinbedrijf. Tegenstanders van deze opvatting waren van mening dat dit een verdere afzwakking betekende van de socialistische uitgangspunten.

Besluitvorming vond verder plaats over het referendumvoorstel van het partijbestuur. Met een grote meerderheid werd dit voorstel door het congres aangenomen. De voorstanders zagen in dit referendum een goed middel om voor een dergelijk belangrijk onderwerp alle leden te raadplegen. Tegenstanders vreesden voor uitholling van de positie van het congres en voor een degradatie van een politieke keuze tot een individuele keuze.

Een ander agendapunt betrof aanbevelingen en richtlijnen voor de wijze waarop aan raads- en statenverkiezingen kan en mag worden deelgenomen. Evenals vier jaar geleden ontstond een discussie over de wenselijkheid van dergelijke richtlijnen. Het streven naar autonomie van de afdelingen werd dit keer door een grotere groep gesteund, maar de meerderheid bleef vasthouden aan richtlijnen van 'bovenaf'. Eén richtlijn betekende een belangrijke verandering: indien een links meerderheidscollege van Burgemeester en Wethouders niet mogelijk zou zijn, zou de PSP kunnen deelnemen aan een college waarin ook CDA en/of



VVD vertegenwoordigd zijn. Deze mogelijkheid was tot dan toe, althans in theorie, uitgesloten geweest.

Tenslotte keurde het congres het onderhandelingsresultaat met betrekking tot de Europese verkiezingen goed, waardoor de PSP samen met CPN, EVP, Groene Partij Nederland, PPR en mogelijk onafhankelijken onder de naam Regenboog aan de Europese verkiezingen van 15 juni 1989 zou deelnemen. Het congres was overigens niet erg tevreden over het bereikte resultaat, zoals bleek uit de aangenomen motie waarin het congres zijn ongenoegen uitsprak over de wijze waarop het partijbestuur had onderhandeld.

### **Reformatorisch Politieke Federatie (RPF)**

De in 1987 ingetreden periode van rust en consolidatie binnen de RPF duurde in 1988 voort. De partij besteedde veel tijd en energie aan de versterking van haar eigen positie door middel van een ledenwerfactie, propaganda-activiteiten en de oprichting van een verkiezingsfonds.

#### *bijeenkomsten*

De Federatieraad kwam in 1988 tweemaal bijeen in "De Aker" in Putten. Op 18 juni hield Meindert Leerling, Tweede Kamerlid voor de RPF, een rede over grensverschuivingen, die op velerlei terrein op het moment aan de orde zijn. Hij beschuldigde het CDA van een fundamentele grensoverschrijding naar volkssoevereiniteit, omdat het koos voor democratische normen, in plaats van voor principiële geloofsnormen. Hij riep de RPF voor de jaren negentig op tot "grensbewaking". 's Middags discussieerde de Federatieraad over een actueel politiek onderwerp: de herziening van het ziektekostenstelsel. Het huishoudelijke gedeelte van de vergadering was voor het eerst aanzienlijk ingekort ten gunste van inhoudelijke discussie. Hiermee liep men vooruit op een in september in te stellen Federatieconvent, dat tot taak zou krijgen organisatorische en huishoudelijke aangelegenheden voor de Federatieraad voor te bereiden.

Op 26 november stelde de Federatieraad het concept-programma voor de Europese verkiezingen vast. Evenals in 1984 kozen de afgevaardigden R. van Dam tot lijsttrekker. Ze gingen eveneens weer akkoord met een ineengeschoven lijst van RPF, SGP en GPV. Men was pijnlijk getroffen door de mededeling van het Federatiebestuur dat krachtens de in 1984 gesloten overeenkomst tussen de drie partijen de RPF in 1989 de derde plaats op de lijst zou gaan innemen. Verder kozen de afgevaardigden zes nieuwe leden in het Federatiebestuur. Ter vervanging van de hoofd- en eindredacteur van het partijblad *Nieuw Nederland* Ad de Boer, die per 1 januari 1989 zijn functie zou neerleggen, koos de Federatieraad

mevrouw G. Visser-Lente tot hoofdredacteur en mevrouw G.E. Rietveld-de Vries tot eindredacteur. Het Wetenschappelijk Studiecentrum kreeg van de afgevaardigden een nieuwe naam: Marnix van St. Aldegonde Stichting. Philips van Marnix, heer van St. Aldegonde (1540-1598) werd gezien als een symbool "van het bijeenhoren van Nederland, Oranje en de Reformatie" (*Nieuw Nederland* 1988, nr. 12).

Op 1 oktober organiseerde het Wetenschappelijk Studiecentrum het jaarlijkse najaarscongres van de RPF, dat deze keer geheel in het teken stond van de Europese integratie. Het thema was "Christelijke politiek in Europees perspectief". Namens het CDA sprak de heer Oostlander, directeur van het wetenschappelijk bureau voor het CDA. Hij toonde zich een voorstander van de totstandkoming van een Europese Unie. De heer van der Waal (vertegenwoordiger van SGP, GPV en RPF in het Europees Parlement) en de heer Van Dam daarentegen hielden beiden een referaat waarin zij het standpunt "samenwerking ja, éénwording nee" verdedigden.

De Reformatorische Politieke Jongerenorganisatie (RPJO) hield op 12 maart haar jaarlijkse ledenvergadering in Amersfoort. Hans Hekstra trad als voorzitter af en Paul Blokhuis werd als zijn opvolger gekozen. Verder hield de RPJO een afdelingscontactdag op 1 oktober in Putten en een congres over anti-discriminatie op 29 oktober in de Evangelische Hogeschool te Amersfoort. Op dit congres leverden verscheidene sprekers kritiek op het Wetsontwerp Gelijke Behandeling.

De Vereniging van RPF-bestuurders tenslotte hield in 1988 tweemaal een algemene ledenvergadering. Belangrijk agendapunt was het modelgemeenteprogram voor de periode 1990-1994. Op haar najaarsvergadering stuurde de vereniging tevens een motie aan de Tweede Kamer waarin zij haar spijt uitsprak over het feit dat de rechter de film "De laatste verzoeking van Christus" niet verboden had. Volgens de RPF had deze film een godslasterlijk karakter.

### *publicaties*

Het Wetenschappelijk Studiecentrum gaf dit jaar twee publicaties uit. Van de hand van K. Exalto verscheen *Politieke inzichten in de reformatorische traditie*, waarin hij de vraag behandelde wat nu eigenlijk reformatorische politiek is. Naar aanleiding van de ontwikkelingen rond het voorontwerp voor een Wet Gelijke Behandeling schreef S.O. Voogt een boekje met de titel *Godsdienstvrijheid bedreigd? Over vermeend gelijke monniken en verkapte discriminatie*.

De RPJO gaf in het kader van haar propaganda-activiteiten een brochure uit met de titel *De politiek bemoeit zich wel met jou*, geschreven door RPJO-secretaris Evert Jan van Baardewijk. Bovendien maakte de organisatie een videofilm, bestemd voor lessen maatschappijleer in het

onderwijs. Hiermee benaderde ze 700 christelijke scholen.

### *verkiezingen*

Op 30 november deed de RPF (al of niet zelfstandig) in vier gemeenten mee aan verkiezingen ten gevolge van herindelingen. In de nieuwe gemeenten Woerden, Breukelen en De Ronde Venen haalde de partij een zetel.

### **Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP)**

"Het jaar 1988 was in onze partij een jaar van herdenken. We bestonden 70 jaar. Het was ook een jaar van bezinning op nieuwe verwoording van onze beginselen. Onze fracties mochten voortgaan met het getuigenis in de beide Kamers, het Europarlement", aldus de "Bezinning bij de jaarwisseling" in het laatste nummer uit 1988 van *De Banier*.

In 1988 herdacht de SGP inderdaad het feit dat de partij op 24 april 1918 was opgericht. Hiermee is de SGP niet alleen de oudste partij in het parlement, maar ook de meest constante qua grootte: sinds 1956 bestaat de fractie in de Tweede Kamer uit drie personen. De SGP vierde haar zeventigjarig bestaan op 22 april te Middelburg, de stad waar ook de oprichting had plaats gevonden. Ter gelegenheid van dit jubileum verscheen het herdenkingsboek *Woord en Wet*, waarin de redevoeringen stonden opgenomen die werden uitgesproken tijdens de landelijke herdenkingsbijeenkomst. Daarnaast bevatte de bundel parlementaire bijdragen van alle 17 SGP-ers die zitting hadden of gehad hadden in het landelijk of Europees parlement. In de publikatie kwamen de achtergronden en de geschiedenis van de partij nauwelijks aan de orde; het lag in de bedoeling hieraan aandacht te besteden bij het 75-jarig bestaan.

### *beginselprogramma*

In 1985 kreeg een Commissie Program van Beginselen van het Hoofdbestuur de opdracht een concept op te stellen voor een gewijzigd Program van Beginselen. In februari 1988 stelde het Hoofdbestuur dit concept vast, waarna het naar de plaatselijke kiesverenigingen werd gestuurd. Tot 1 maart 1989 konden de kiesverenigingen wijzigingsvoorstellen indienen; in april 1989 zou de huishoudelijke vergadering tot vaststelling van het program plaatsvinden. Het meestbesproken (en gevoelige) onderwerp betrof de passage over het vrouwenkiesrecht. Volgens het bestaande beginselprogramma wijst de SGP het vrouwenkiesrecht af. In de praktijk stemt echter het overgrote deel van de vrouwen uit SGP-kringen wèl; meer dan de helft van de SGP-stemmen komt zelfs van

vrouwen. In de voorgestelde nieuwe tekst trachtte het Hoofdbestuur een standpunt te formuleren dat tegemoet zou komen aan de voor- en tegenstanders van het actieve kiesrecht voor vrouwen. De tekst luidde aldus: "De opvatting van het vrouwenkiesrecht, voortkomend uit het in artikel 9 genoemde emancipatiestreven, strijdt met de roeping van de vrouw. Dat laatste geldt ook voor het zitting nemen van de vrouw in politieke organen, zowel vertegenwoordigende als bestuurlijke. Een vrouw kan echter in vrijheid haar stem uitbrengen met inachtneming van de haar door God gegeven plaats" (art. 10). De fractievoorzitter in de Tweede Kamer van de SGP, Van der Vlies, was van mening dat na de vaststelling van het beginselprogramma de discussie over het vrouwenkiesrecht van tafel zou moeten.

### *bijeenkomsten*

Op 27 februari vond te Utrecht de jaarlijkse Algemene Vergadering plaats.

De heren Meuleman, Van Ommeren en Lensink, die respectievelijk 25, 20 en 6 jaar zitting hadden gehad in het Hoofdbestuur, werden vervangen door de heren Meuleman Jr., Scholten en Heijkamp.

Fractievoorzitter van de Tweede Kamer Van der Vlies sprak de partijrede uit, getiteld: "Zijn naam en deugden roemen". Bij de rondvraag informeerden verschillende afgevaardigden naar het lidmaatschap van vrouwen bij de kiesverenigingen. Met een beslissing hierover zou, aldus de voorzitter, gewacht worden tot na de vaststelling van het beginselprogramma. Tegen het lidmaatschap van meisjes bij de studieverenigingen bestond geen bezwaar. Daartoe had het Hoofdbestuur in 1980 reeds unaniem besloten.

Het Landelijk Verband van Staatkundig Gereformeerde Gemeentebestuurders organiseerde in 1988 twee congressen over de gemeentepolitiek. Op 15 april hield de heer Van Ommeren, oud-gedeputeerde in de provincie Zeeland, een inleiding over ontwikkelingen in het ouderenbeleid; op 7 oktober behandelde het Tweede Kamerlid Van den Berg het thema "beleidsmarges voor gemeentebesturen op het gebied van de openbare orde".

Op 16 april vond de tweede landelijke jongerendag plaats te Den Haag. De bijeenkomst werd bezocht door ruim 1300 SGP-jongeren: "niet alleen voor de gezelligheid en het-elkaar-weer-eens-zien, maar vooral om de normen en waarden op grond van Gods Woord te leren kennen als onze normen", aldus de voorzitter van het Landelijk Verband van Staatkundig Gereformeerde Studieverenigingen Van Heukelom in zijn openingswoord. Het thema van de dag was: "Klein ... en toch machtig?" Drie sprekers

gaven hierover hun visie vanuit verleden, heden en toekomst. Fractie-voorzitter Van der Vlies sprak over "een veranderend heden" dat hij illustreerde met voorbeelden uit de praktijk, zoals zondagsonthelving, vloekverbod, euthanasie, genetische manipulatie, Algemene Wet Gelijke Behandeling. Hij pleitte voor herinvoering van de doodstraf, "niet om wraakgevoelens tegemoet te komen, maar als eis van de bijbelse gerechtigheid".

### *Europese verkiezingen*

Evenals in 1984 besloot de SGP in 1989 met RPF en GPV deel te nemen aan de Europese verkiezingen onder de naam "SGP, GPV en RPF". De SGP zou de plaatsen 1, 4, 7 en 10 krijgen toebedeeld. Op de SGP-lijst stond het zittende Europarlementslid Van der Waal nummer 1, gevolgd door G. Holdijk en H.A. Hofman. De drie partijen zouden zelfstandig een verkiezingsprogramma schrijven. Het Hoofdbestuur had een commissie belast met het samenstellen van een concept-verkiezingsprogramma. In januari 1989 zou de definitieve vaststelling plaatsvinden.

### *publikaties*

Van de SGP/RPF/GPV-Eurofractie verscheen aan het einde van het jaar een voorlichtingsbrochure, met daarin informatie over de politieke activiteiten van de fractie in het Europese parlement gedurende de zittingsperiode 1984-1989.

Van het Studiecentrum, het wetenschappelijk bureau van de SGP, verschenen 3 katernen: *Bevrijding of beheersing? over de invloed van de micro-electronica op de maatschappij* door A.J. Kranenburg; *Protestants-christelijke groeperingen in West-Europa* van J. Mulder en *Secularisatie en gezondheidszorg: over de invloed van de kerk op de ziekenverpleging* door H. van den Herik.

### **Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD)**

"40 jaar VVD, een mijlpaal, maar ook een nieuwe start", aldus partij-voorzitter Ginjaar aan het begin van 1988. Vergeleken met de turbulente periode-Nijpels, waarvan de VVD in 1987 nog de naweeën ondervond, maakte de partij in het jubileumjaar 1988 een tamelijk rustige periode door. Eigenlijk kon alleen het discussiestuk *Liberaal bestek* de gemoederen in beweging brengen, maar daar was het dan ook voor bedoeld.

### *40-jarig bestaan*

Op 29 januari vierde de VVD in Breda op uitbundige wijze het feit dat

zij veertig jaar geleden was opgericht. Na de meer plichtmatige toespraken van partijvoorzitter Ginjaar, vice-premier De Korte en fractievoorzitter Voorhoeve kwam 'feestredenaar' Wiegel aan het woord, waarnaar door de afgeladen zaal reikhalzend was uitgekeken. In zijn vertrouwde populistische stijl maakte Wiegel "enkele losse kanttekeningen uit de provincie", die op de nodige weerklank bij zijn gehoor mochten rekenen. Aan bespiegelingen over een mogelijk lijsttrekkerschap bij de Kamerverkiezingen in 1990 wenste Wiegel niet mee te doen: "We hebben tot 1990 heel wat nuttiger dingen te doen dan speculeren wie straks lijsttrekker gaat worden".

Ter gelegenheid van dit jubileum werden drie boeken gepresenteerd. In *Kopstukken van de VVD* werden biografieën van zestien partij- en fractievoorzitters van de VVD door liberale auteurs geschetst. In *tweede lezing* bevatte een compilatie van artikelen die gedurende drie decennia *Liberaal Reveil* waren verschenen. De geschiedenis van de partijorganisatie van de VVD in de periode 1948 - 1988 stond centraal in *40 jaar vrij en verenigd*; de auteurs van deze studie waren allen verbonden aan het DNPP.

### *Liberaal bestek '90*

Iets eerder, op 20 januari, had de VVD onder de titel *Liberaal bestek '90: een kansrijke toekomst - verantwoorde vrijheid* haar bijdrage gepresenteerd aan het ideologische debat dat tussen de drie grote partijen was ontbrand. Na 'Schuivende Panelen' van de PvdA en het rapport over de 'verantwoordelijke samenleving' van het CDA deed de VVD haar toekomstvisie uit de doeken. De nota, opgesteld door een commissie onder voorzitterschap van het oud-Tweede Kamerlid Geurtsen, had echter een voorlopig karakter: de achterban van de VVD moest zich er nog over uitspreken.

In 'Liberaal bestek' werd geconstateerd dat de verzorgingsstaat op een aantal terreinen te ver was doorgeschoten. Als voorbeeld werden de sociale voorzieningen genoemd, die de prikkel om te werken soms geheel hadden weggenomen. Voorgesteld werd om de verzorgingsstaat met "zijn overheersende positie van de overheid, met zijn sterke centrale wetgeving, met zijn omvangrijk stelsel van initiatiefondermijnende overdrachtsuitgaven en zijn verstarrende bureaucratie" in te ruilen voor de zogenaamde waarborgstaat. In deze staat zouden individu, privé-initiatief en marktmechanisme meer ruimte toebedeeld krijgen ten koste van de overheid, die "slechts essentiële taken blijft vervullen zoals de bescherming tegen agressie van buitenaf, de handhaving van de rechtsstaat, (en) de zorg voor de zwaksten in de samenleving". De conservatieve toon kwam tot uitdrukking in beleidsvoorstellen als de vergroting van de inkomensverschillen (vergezeld van een belastingver-

laging) en voortzetting van de bezuinigingen (onder meer door vermindering van overheidssubsidies aan burgers).

Op *Liberaal bestek* werd vanuit verschillende hoek negatief gereageerd. PvdA-leider Kok betitelde de voorstellen als een "aanval op de gemeenschapszin", waarmee de VVD een ruk naar rechts maakte. Van Velzen, voorzitter van het CDA, waarschuwde de VVD dat door aanvaarding van de nota de regeringspartijen van elkaar verwijderd zouden raken. *De Volkskrant* was uiterst kritisch. Onder de kop 'restauratie' schreef dit dagblad dat de VVD met het *Bestek*, door uitsluitend de belangen van de gegoeden te verwoorden was teruggefallen in "een onversneden burgerlijk conservatisme. Terug tot Dickens". Het *NRC-Handelsblad* vond het onverhuld, "soms vrij hardhandig" pleidooi voor economisch liberalisme in een VVD-stuk niet zo vreemd, maar toonde zich wel "pijnlijk verrast" over het geringe liberale gehalte in een aantal immateriële aanbevelingen als zwaardere straffen en een zeer restrictief migrantenbeleid.

Binnen de VVD werd *Liberaal bestek* eveneens met gemengde gevoelens ontvangen. Teneinde de discussie niet te beïnvloeden onthielden partijbestuur en Tweede Kamerfractie zich van elk commentaar. De leden kregen het woord, waarna de algemene vergadering zich eind mei erover zou buigen. Wel werd regelmatig benadrukt dat de nota slechts de status van een discussiestuk had. Corifееën als Geertsema, Vonhoff en Toxopeus lieten evenwel onverbloemd blijken weinig gelukkig te zijn met het op de achtergrond raken van het sociale gezicht van de VVD in *Bestek*. Het was een publiek geheim dat Voorhoeve deze mening deelde. Gaandeweg werd duidelijk dat ook de achterban weinig op had met de conservatieve koers die *Liberaal bestek* voorstelde. Door de leden werden ruim 2.000 moties ingediend. Op de algemene vergadering werd het vonnis over de nota voltrokken, toen in een motie aanpassing in sociale richting werd voorgesteld. Voorhoeve was tevreden: "Het liberale schip helde door Liberaal Bestek '90 wat naar rechts over, maar is nu weer op koers". Het aangepaste (maar niet herschreven) stuk zou "richtinggevend" worden bij de samenstelling van het verkiezingsprogramma.

### *Voorhoeve*

Aan het begin van 1988 werd in de media druk gespeculeerd over het lijsttrekkerschap van de VVD bij de Kamerverkiezingen van 1990. Voorhoeve werd dan wel min of meer als de politiek leider van de VVD beschouwd, het liberaal lijsttrekkerschap was nog zeker geen uitgemaakte zaak. Hierbij werd dan in de richting van Wiegel gewezen. Niet alleen zouden Wiegels politieke opvattingen beter stroken met *Liberaal bestek* dan het sociaal-liberalisme van Voorhoeve, maar ook zou Wiegel

een veel grotere electorale uitstraling hebben. Kiezersonderzoek leek deze speculaties te bevestigen: volgens een enquête in begin februari prefereerde ongeveer driekwart van de VVD-aanhang Wiegel als lijst-trekker. Voorhoeve moest met 8% en een met Nijpels gedeelde tweede plaats genoegen nemen. Geleidelijk aan begon Voorhoeve's ster echter te rijzen, vooral door enkele aanvaringen met minister-president Lubbers in zomer en najaar. In de discussie tussen CDA en VVD over de vraag door wie het voornemen om de Wet Investeringsrekening (WIR) af te schaffen was uitgelekt, beschuldigde Lubbers de VVD van "politiek vandalisme". Voorhoeve hield op zijn beurt Lubbers voor dat hij "tegen een hersenschim" streed. Naar aanleiding van het paspoortdebat tekende hij Lubbers op de VVD- partijraad van 24 september af als een spookrijder, wiens onverantwoord gedrag bijna tot ongelukken had geleid. Deze 'dualistische' opstelling van de fractievoorzitter tegenover de minister-president vergrootte Voorhoeve's populariteit in eigen kring aanzienlijk.

#### *algemene vergadering*

Op 27 en 28 mei hield de VVD haar 41ste algemene vergadering. Omdat de behandeling van *Liberaal bestek* veel tijd vergde, werd deze vergadering op 11 juni voortgezet. Naast het *Bestek* stonden wijzigingen in de partijorganisatie op de agenda (zie het *Jaarboek DNPP 1987*, p. 55-56). Het voorstel om het aantal leden van het hoofdbestuur terug te brengen tot minimaal 11 en maximaal 13 teneinde de slagvaardigheid van het bestuur te vergroten, werd aangenomen. Tegen de zin van het hoofdbestuur bepaalde de vergadering daarbij, dat de Vereniging voor Staten- en Raadsleden, de Organisatie Vrouwen in de VVD en de JOVD in het hoofdbestuur nieuwe stijl een adviserende stem moesten hebben. Het voorstel om de ondercentrales af te schaffen vond geen genade in de ogen van de vergadering. Gezien de nijpende financiële toestand van de VVD ging zij wel akkoord met een forse verhoging van de contributie. Tenslotte sprak de vergadering zich uit over de voorstellen van de Reglementen Evaluatie Commissie. Omdat de besluitvorming hierover volgens het hoofdbestuur nogal ondoorzichtig verlopen was, kon men niet tijdig de concept-reglementen opstellen. De thans vigerende reglementen zouden bij de komende verkiezingen voor onder andere Europees Parlement en Tweede Kamer gehandhaafd blijven.

#### *partijraden*

Driemaal kwam in 1988 de partijraad van de VVD bijeen. Op 10 september in verband met de komende Europese verkiezingen; twee weken later ter bespreking van Troonrede en Miljoenennota. Op 17 december



belegde het hoofdbestuur een besloten extra bijeenkomst van de partijraad, die zich moest uitspreken over bestuursvoorstellen met betrekking tot de functie en taakstelling van ondercentrales en partijraad zelf. Zo nodig zou het hoofdbestuur op basis van deze gedachtenwisseling de algemene vergadering van 1989 voorstellen doen.

### *JOVD*

In mei zorgde de JOVD voor enige opschudding in de VVD. In de nota *Liberaal in kort bestek*, bedoeld als bijdrage aan de discussie over *Liberaal bestek*, sprak de jongerenorganisatie zich uit voor het afschaffen op termijn van de monarchie. Koningin Beatrix behoeft niet meteen het veld te ruimen, maar moest zich uitsluitend tot ceremoniële aangelegenheden beperken en haar rol in de regering opgeven. De Tweede Kamer zou voortaan de informateur aanwijzen. De VVD-top voelde weinig voor deze plannen; de algemene ledenvergadering van de VVD van eind mei evenmin.

Een maand later werden in de VVD opnieuw de wenkbrauwen over de JOVD gefronst. Dit keer werd vanuit de JOVD de VVD opgeroepen "het CDA-juk" af te werpen. Voorzitster Nijs, van wie dit appèl kwam, voorzag binnen enkele maanden een kabinetscrisis, wat de VVD de mogelijkheid zou bieden tot een regering met de PvdA te komen. Voorhoeve maakte weinig woorden vuil aan deze gedachte. "Het lijkt me een slecht advies", aldus de fractievoorzitter.

### *Bolkestein en Van Eekelen*

In april 1988 verraste het Kamerlid Bolkestein vriend en vijand met een pleidooi voor een zwaardere opvatting van de ministeriële verantwoordelijkheid. Bolkestein was van mening dat wanneer het beleid van een bewindspersoon had gefaald, deze zelf de consequenties daaraan diende te verbinden en zou moeten opstappen. De gewezen Engelse minister Carrington haalde hij hierbij als voorbeeld aan.

In september, nadat het rapport van de enquêtecommissie over de paspoortkwestie bekend was geworden, bleek dat de 'Carrington-cultuur' in de VVD nog geen gemeengoed was geworden. De zwaar bekritiseerde minister van Defensie Van Eekelen stapte pas op nadat hij had gemerkt dat zijn partij hem niet meer steunde. De VVD had geen behoefte aan een tweede Van Aardenne, die na de RSV-enquête als 'aangeschoten wild' de kabinetsperiode vol moest maken. Tot zijn opvolger werd de jurist en filosoof Bolkestein benoemd; vanaf 1977 Kamerlid en daarvoor onder meer directeur bij Shell in Frankrijk.

## *Europese verkiezingen*

In het najaar startte de VVD de kandidaatstelling voor de Europese verkiezingen. Nadat Europarlementariër mevrouw Larive-Groenendaal zich als kandidaat voor het lijsttrekkerschap had teruggetrokken, kwam haar collega De Vries als belangrijkste kanshebber naar voren. Over de definitieve volgorde van de kandidatenlijst zou de algemene vergadering van 3 en 4 maart 1989 zich uitspreken. Op de partijraad van 10 september had de VVD het ontwerp-verkiezingsprogramma van de ELD (Europese en Liberale Democraten) besproken, dat onder leiding van de VVD-er Wijsenbeek was opgesteld. Het programma werd op het congres van de ELD op 8 en 9 december in Luxemburg vastgesteld. De inbreng van de VVD was niet gering; van de meer dan vijftig amendementen die de Nederlandse liberalen hadden ingediend werden er zo'n driekwart overgenomen.

## *Tweede Kamerverkiezingen*

Met de instelling in april van een commissie die het ontwerp-verkiezingsprogramma moest samenstellen maakte de VVD een voorzichtig begin met de voorbereidingen voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1990. Als voorzitter van de commissie werd Toxopeus aangewezen; tot de leden behoorde onder anderen oud-minister Winsemius. De kandidaatstelling werd eveneens in gang gezet: afgezien van R. Braams werden alle zittende Kamerleden en bewindsliden bereid gevonden een voorlopige kandidatuur voor een verkiesbare plaats in overweging te nemen.

## *publikaties*

Een week na de verschijning van *Liberaal bestek* verscheen een geschrift van de Teldersstichting, het wetenschappelijk bureau van de VVD, getiteld *Liberalisme: een speurtocht naar de filosofische grondslagen*. De auteur A.A.M. Kinneging, bijgestaan door een 'zware' werkgroep met onder meer de hoogleraren Rosenthal en Van Doorn en het Tweede Kamerlid Bolkestein, verschaftte als het ware aan het 'Liberaal bestek' een ideologische grondslag. Op basis van het 'utilitaristische liberalisme' werd de waarborgstaat omarmd, waarin de overheid naast de bescherming van de veiligheid van de burgers slechts een minimumniveau aan sociale rechten moet garanderen. "Herverdeling met het oogmerk de verschillen tussen de diverse individuen te verkleinen, past niet in de waarborgstaat... De situatie boven het minimum is volstrekt irrelevant". Verder publiceerde de Teldersstichting in 1988 nog twee geschriften, namelijk *Mensenrechten en buitenlands beleid: een liberale visie* en *Strafrecht en rechtshandhaving*. Enkele aanbevelingen uit de laatste

brochure die de rechten van de verdachte zouden beperken, wierpen nogal wat stof op.

### *FPÖ*

In het najaar van 1987 besloot het hoofdbestuur van de VVD om het lidmaatschap van de Liberale Internationale niet op te geven, ondanks het feit dat de ooit als 'fascistoïde' bestempelde Freiheitliche Partei Oesterreich (FPÖ) hiervan lid was gebleven (zie *Jaarboek 1987*, p. 56-57). Wel vroeg men om waarborgen van het bestuur van de Internationale die de bestending van het Nederlandse lidmaatschap moesten vergemakkelijken. Deze werden verkregen op het congres in Ottawa in september 1987. De VVD kreeg zitting in de werkgroep die op de naleving van de 'Ottawa Human Rights Appeal' moest toezien. In dit 'Appeal' werden de liberalen opgeroepen om in de bres te springen tegen het toenemende antisemitisme en neo-nazisme. Daarnaast zegde de FPÖ toe haar partijbladen naar het VVD-secretariaat op te sturen. In mei 1988 stelde het hoofdbestuur de algemene vergadering voor om niet tot uittreding uit de Liberale Internationale over te gaan. Het platform verlaten waarop liberalen elkaar zouden treffen zou alleen maar resulteren in verlies van invloed, zo luidde de argumentatie. De achterban kon zich hierin vinden. De VVD bleef niettemin van mening dat de FPÖ niet in de Liberale Internationale thuis hoorde.